कामधेनुमुखमकृत्वा प्रपितामहपात्रेणापिदद्यात् । ततो गन्धदानादि समानम् । तत्तन्नामविभक्त्यूहः पित्रादिसर्वविप्रपाणिषु होमः । पिण्डदाने पितृवर्गार्थं लेखां कृत्वा तत्पश्चान्मातृवर्गार्थं तत्पश्चान्मातामहवर्गार्थं तत्पश्चान्मातामहीवर्गार्थं च तत्पश्चात् सर्वैकोद्दिष्टार्थं दीर्घलेखामालिखेत् । अपि वाऽऽग्नेयीसंस्था दक्षिणापवर्गाः पञ्च लेखा आलिखेत् । केचित्प्रत्येकोद्दिष्टमेकैकां लेखामित्येवं पङ्क्त्याऽऽकारेण लेखा लेखनीयेत्याहुः । प्रतिलेखं बर्हिरास्तरणं प्रतिदैवतमुदकनिनयनं चाऽऽवर्तते । सर्वपितृपिण्डानां संनिवेशो यथा भवेत्तथैकं महद्बर्हिरास्तीर्य तत्तल्लेखास्थबर्हिःप्रदेशे तत्तत्पिण्डान्दद्यादिति स्मृत्यर्थसारादौ । उदकनिनयने शुन्धन्तां पितर इत्यादिप्रपितामह्यन्तमुक्त्वा शुन्धन्तां सापत्नमातरः । शुन्धन्तां मातामहा इत्यादिमातुःप्रपितामह्यन्ते शुन्धन्तां पत्न्यः । शुन्धन्तां पुत्राः । शुन्धन्तां दुहितरः । शुन्धन्तां पितृव्याः । शुन्धन्तां मातुलाः । शुन्धन्तां भ्रातरः । शुन्धन्तां पितृभगिन्यः । शुन्धन्तां मातृभगिन्यः । शुन्धन्तामात्मभगिन्यः । शुन्धन्तां श्वशुराः । शुन्धन्तां गुरवः । शुन्धन्तामाप्ता इति । पत्न्यादिबहुत्वे तु तत्तत्संख्यया तत्तन्मन्त्रस्याऽऽवृत्तिः । ततस्तत्तन्नामाद्युच्चारपूर्वकं पिण्डान्दत्त्वाऽऽप्तपिण्डस्य पुरस्ताच्चतुर्भिर्मन्त्रैर्मन्त्रलिङ्गोक्तान्पितॄनुद्दिश्य चतुरः पिण्डान्दद्यात् । ते च मन्त्राः—

आ ब्रह्मणो ये पितृवंशजाता मातुस्तथा वंशभवा मदीयाः ।
वंशद्वयेऽस्मिन्मम दासभूता भृत्यास्तथैवाऽऽश्रितसेवकाश्च ॥
मित्राणि सख्यः पशवश्च वृक्षा दृष्टाश्च स्पृष्टाश्च कृतोपकाराः ।
जन्मान्तरे ये मम संगताश्च तेभ्यः स्वधा पिण्डमहं ददामि ॥ १ ॥

पितृवंशे मृता ये च मातृवंशे तथैव च ।
गुरुश्वशुरबन्धूनां ये चान्ये बान्धवाः स्मृताः ॥
ये मे कुले लुप्तपिण्डाः पुत्रदारविवर्जिताः ।
क्रियालोपगताश्चैव जात्यन्धाः पङ्गवस्तथा ॥
विरूपा आमगर्भाश्च ज्ञाताज्ञाताः कुले मम ।
धर्मपिण्डो मया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठतु ॥ २ ॥
उच्छिन्नकुलवंशानां येषां दाता कुले न हि ।
धर्मपिण्डो मया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठतु ॥ ३ ॥

---

१ ग. °थैव त° । २ क. ग. °न्तां पि° ।

असिपत्रवने घोरे कुम्भीपाके च ये गताः ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ४ ॥

ततः, अत्र पितरो मादयध्वमित्यादि दर्शश्राद्धवत् । पत्न्या वर्गचतुष्टयमध्यपिण्डप्राशनमिति विशेषः । परेद्युः सर्वान्पितॄंस्तिलोदकेन तर्पयेत् । सकृन्महालये श्वः स्यादिति वचनात् । इति सकृन्महालयश्राद्धप्रयोगः ।

अथ नित्यश्राद्धम् । तदाह हेमाद्रौ व्यासः—

अहन्यहनि यच्छ्राद्धं तन्नित्यमिति कीर्तितम् ।

मार्कण्डेयपुराणे—कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।
पितॄनुद्दिश्य विप्रांश्च भोजयेद्विप्रमेव वा ॥

इदं षड्दैवत्यं दैवहीनं च ।

नित्यश्राद्धं दैवहीनं नियमादिविवर्जितम् ।
दक्षिणारहितं चैव दातृभोक्तृव्रतोज्झितम् ॥

इति काशीखण्डात् ।

उपवेश्याऽऽसनं दत्त्वा संपूज्य कुसुमादिभिः ॥
निर्दिश्य भोजयित्वा तु किंचिद्दत्त्वा विसर्जयेत् ॥

इति प्रचेतस उक्तेर्दक्षिणायां विकल्पः । शक्ताशक्तत्वेन वा व्यवस्था बोध्या । अस्मिञ्श्राद्धे देशकालान्ननियमा न सन्ति । उत्तमान्नसद्भावे तु जघन्यं न दद्यादिति चन्द्रिकायाम् । न कर्तृभोक्तृनियमाः । इदं दिवाऽसंभवे रात्रावपि प्रहरपर्यन्तं कार्यमिति तत्रैव । दिवाऽसंभवे लोप एवेति पृथ्वीचन्द्रः । इदं षड्दैवते श्राद्धान्तरे प्राप्ते सति प्रसङ्गसिद्धेर्नित्यश्राद्धं पृथङ्न कार्यम् । भिन्नदेवताके वार्षिकादौ तु तच्छ्राद्धान्नशेषेणैव कार्यम् । अत्रेतिकर्तव्यतामाह प्रचेताः—

नाऽऽमन्त्रणं न होमं च नाऽऽह्वानं न विसर्जनम् ।
न पिण्डदानं विकिरं न दद्यादत्र दक्षिणाम् ॥

अत्र शक्तश्चेत्प्रतिदैवतमेकैकं विप्रमेवं षड्विप्रान्भोजयेत् । प्रतिपार्वणमेकैकमेव द्वौ वा । अशक्तश्चेदेकं वा । एकमप्याशयेद्विप्रं षण्णामप्यन्वहं गृहीति व्यासोक्तेः । विप्रालाभे त्वाह कात्यायनः—

उत्कृष्टं नास्ति चेदन्नं भोक्ता भोज्यमथापि वा ।
अभ्युद्धृत्य यथाशक्ति किंचिदन्नं यथाविधि ॥
पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारमुदाहरेत् । इति ।

---

१ ग. तोत्तमम् । २ ग. °ते प्र° ।

तत्प्रतिपत्तिमाह विष्णुः-तदन्नं भिक्षवे दद्यात्तदलाभे गोभ्यो दद्या-दग्नौ वा क्षिपेदिति ।

अथ नित्यश्राद्धप्रयोगः । आचम्य पवित्रपाणिः प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वा प्राचीनावीती, अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानाममुकशर्मणाममुकगोत्राणां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणां सपत्नीकानाम् । अस्मन्मातामहमातुःपितामहमातुःप्रपितामहानां शर्मणां गोत्राणां० पाणां सपत्नीकानामेतेषां तृप्त्यर्थं नित्यश्राद्धं करिष्य इति संकल्प्योदङ्मुखं विप्रमुपवेश्य, अस्मत्पितृ०णां सपत्नीकानाम् । अस्मन्मातामह०णां सपत्नीकानामिदमासनम् । अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहाः शर्माणः० गोत्रा व०रूपाः सपत्नीकाः । अस्मन्मातामह०हाः । शर्माणः०गोत्राः०रूपाः सपत्नीका एष वो गन्धः स्वधा नमो न मम । एवं पुष्पाणि धूपदीपावाच्छादनं च समर्प्यार्चनविधेः संपूर्णतां वाचयित्वा वर्तुलमण्डले भोजनपात्रमासाद्यान्नं परिविष्य गायत्र्याऽभ्युक्ष्य, अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहेभ्यः शर्मभ्यो वसु०भ्यः सपत्नीकेभ्यः, अस्मन्मातामह०भ्यः, अ० श० अ० गो० वसु० सपत्नीकेभ्य इदमन्नममृतरूपं परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणं चाऽऽतृप्तेः स्वधा कव्यं नमो न मम । ब्रह्मार्पणं० । प्राचीना० एको विष्णु० अनेन नित्यश्राद्धेन भगवान्पितृस्वरूपी जनार्दनवासुदेवः प्रीयतामित्युक्त्वा ब्राह्मणान्भोजयित्वा नमस्कारेण तान्विसर्जयेत् । सति विभवे दक्षिणां दद्यात् । नात्र तर्पणम् । इति नित्यश्राद्धप्रयोगः ।

इति श्रीमच्चित्तपावनकेळकरोपाभिधमहादेवात्मजबापूभट्टेन विरचितायां श्राद्धमञ्जर्यामनुकल्पादिनित्यश्राद्धान्तप्रयोगाः ।

अथ षण्णवतिश्राद्धानि । तान्युक्तानि निर्णयसिन्धौ-

अमायुगमनुक्रान्तिधृतिपातमहालयाः ।
अन्वष्टक्यं च पूर्वेद्युः षण्णवत्यः(तिः) प्रकीर्तिताः (ता) ॥

चकारादष्टकाग्रहणम् । अमा द्वादश १२ युगादयश्चतस्रः ४ मन्वादयश्चतुर्दश १४ संक्रान्तयो द्वादश १२ वैधृतयस्त्रयोदश १३ व्यतीपातास्त्रयोदश १३ महालयाः षोडश १६ पूर्वेद्युः श्राद्धानि चत्वारि ४ अष्टकाश्राद्धानि ४ अन्वष्टकाश्राद्धानि ४ एवं संवत्सरेण षण्णवतिः ९६ श्राद्धानि भवन्ति नित्यानीति कमलाकरः । एषु श्राद्धेषु सर्वत्रानुक्ता-

अपराह्णः कालः । पुरूरवार्द्रवसंज्ञका विश्वे देवाः । देवतास्तु पित्राद-यस्त्रयः सपत्नीका मातामहादयस्त्रयः सपत्नीकाः । एवं षट् । श्राद्धा-त्पूर्वं दर्शवत्तर्पणम् । प्रयोगस्तु पिण्डसहितः पार्वणवत् । विशेषस्तु तत्त-त्प्रकरणे वक्ष्यते । एतेषु दर्शश्राद्धं तूक्तमेव । विवाहाद्यनन्तरं दर्शश्राद्धं पिण्डरहितमेव ।

अथ युगादिश्राद्धम् । युगादयश्चोक्ता रत्नमालायाम्—

माघे पञ्चदशी कृष्णा नभस्ये च त्रयोदशी ।
तृतीया माधवे शुक्ला नवम्यूर्जे युगादयः ॥

माघमास्यमावास्या । भाद्रकृष्णत्रयोदशी । वैशाखशुक्लतृतीया । कार्तिकशुक्लनवमी । एताश्चतस्रस्तिथयो युगादय इत्यर्थः । नारदः— शुक्ले पौर्वाह्णिकी ग्राह्ये(ह्या) कृष्णे चैवाऽऽपराह्णिकी । अत्र शुक्लपक्षयुगा-दिश्राद्धं पूर्वाह्णे कार्यमिति शूलपाणिः । निर्णयामृतादयस्तु श्राद्ध आपरा-ह्णिक्येव ग्राह्येत्याहुः । वचनात्पूर्वाह्णव्यापिन्यामेवापराह्णे श्राद्धं कार्य-मिति कमलाकरसिद्धान्तः । अत्र पिण्डनिषेधात्सांकल्पिकविधिः । इति युगादिश्राद्धम् ।

अथ मन्वादिश्राद्धम् । मन्वादय उक्ता दीपिकायाम्—

तिथ्यग्नी न तिथिस्तिथ्याशे कृष्णेभोऽनलो ग्रहः ।
तिथ्यर्कौ न शिवोऽश्वोऽमातिथी मन्वादयो मधोः ॥

अस्यार्थः । तिथिः पूर्णिमा । अग्निस्तृतीया । चैत्रे मास एते तृतीया पौर्णमासी(च) शुक्लपक्षस्थे मन्वादी ज्ञेये । वैशाखे मन्वादिर्नास्ति । ज्येष्ठे पौ(पू)र्णिमा । आशा दश, आषाढे शुक्लदशमी पौर्णमासी चेति द्वे । कृष्णेभः श्रावणे कृष्णाष्टमी । भाद्रे शुक्लतृतीया । आश्विने शुक्लन-वमी । कार्तिके शुक्लद्वादशी पौर्णमासी चेति द्वे । मार्गशीर्षे नास्ति । पौषे शुक्लैकादशी । माघे शुक्लसप्तमी । फाल्गुने पौर्णमास्यमावास्या चेति द्वे । एवमेताश्चतुर्दश मन्वादयः । एताः शुक्लपक्षस्थाः पौर्वाह्णिक्यः कृष्णपक्षस्था आपराह्णिक्य इत्यादिकालनिर्णयस्तु युगादिवत् । सांक-ल्पिकविधिश्च । इति मन्वादिश्राद्धम् ॥

अथ संक्रान्तिश्राद्धम् । अत्र तत्तत्संक्रान्तिपर्वकाले श्राद्धम् । सामा-न्यतः सर्वेषां संक्रमणानां संक्रमात्पूर्वं षोडश संक्रमोत्तरं षोडशेत्येवं

---

१ क. ख. एष । २ क. ख. °पक्षे म° ।

द्वात्रिंशद्घटिकाः पुण्यकालः सर्वग्रन्थकारैरुक्तः । विशेषस्त्वाह कमलाकरः—

प्रागूर्ध्वा दश पूर्वतः षडवनिस्तद्वत्पराः पूर्वत-
स्त्रिंशत्षोडश पूर्वतोऽप्यपरतः पूर्वाः पराः स्युर्दश ।
पूर्वाः षोडश चोत्तरा ऋतुभुवः पश्चात्खवेदाः पुनः
पूर्वाः षोडश चोत्तराः पुनरथो पुण्यास्तु मेषादितः ॥

अस्यार्थः । मेषे प्रागूर्ध्वं च दश घटिकाः पुण्यकालः । वृषे पूर्वाः षोडश । मिथुने पराः षोडश । कर्के पूर्वास्त्रिंशत् । सिंहे पूर्वाः षोडश । कन्यायां पराः षोडश । तुलायां प्रागूर्ध्वा दश । वृश्चिके पूर्वाः षोडश । धनुषि पराः षोडश । मकरे चत्वारिंशत्पराः । इदं च हेमाद्रिमतेनोक्तम् । माधवमते त्वत्र परा विंशतिः । कुम्भे पूर्वाः षोडश । मीने पराः षोडशेति ।

याप्युत्तरा पुण्यतमा मयोक्ता
सायं भवेत्सा यदि साऽपि पूर्वा ।
पूर्वा तु योक्ता यदि सा विभाते
साऽप्युत्तरा रात्रिनिषेधतः स्यात् ॥
अर्वाङ्निशीथाद्यदि संक्रमः स्या-
त्पूर्वेऽह्नि पुण्यं परतः परेऽह्नि ।
आसन्नयामद्वयमेव पुण्यं
निशीथमध्ये तु दिनद्वयं स्यात् ॥
कर्के झषेऽप्येवमिति ह्युवाच
हेमाद्रिसूरिश्च तथाऽपरार्कः ।
झषः प्रदोषे यदि वाऽर्धरात्रे
परेऽह्नि पुण्यं त्वथ कर्कटश्चेत् ॥
प्रभातकाले यदि वा निशीथे
पूर्वेऽह्नि पुण्यं त्विति माधवार्यः । इति ।

एवमुक्ते पुण्यकालेऽपराह्णयोगे श्राद्धं कार्यम् । अपराह्णयोगाभावे तत्तत्पर्वकालानुरोधेन दिवैव कार्यम् । गौणकालोऽप्यपराह्णे चेत्स एव ग्राह्यः । अत्र कन्यासंक्रान्तिश्राद्धे धूरिलोचनसंज्ञका विश्वे देवाः । अन्येषु पुरूरवार्द्रवाः । सांकल्पिकविधिरिति विशेषः । इति संक्रातिश्राद्धम् ।

---

१ ग. °र्के समल्पेव° । २ ग. ईषः ।

अथ वैधृतिव्यतीपातश्राद्धम्। वैधृतिव्यतीपातौ कुतपव्यापिनौ दिनद्वये सत्त्वेऽसत्त्वे च परदिनव्यापिनौ ग्राह्यौ। अत्र पिण्डा न सन्ति। विधिस्तु सांकल्पिकः। अत्र ब्रह्मचर्यादिनियमा न सन्तीत्युक्तं प्राक्। इति वैधृतिव्यतीपातश्राद्धम्।

अथ महालयश्राद्धानि। तानि च भाद्रपदकृष्णप्रतिपदमारभ्याऽऽश्विनशुक्लप्रतिपत्पर्यन्तं प्रत्यहमेकैकमेवं षोडश भवन्ति। तिथिवृद्धया पक्षस्य षोडशदिनत्वेऽमावास्यापर्यन्तमेव। भाद्रपदपौर्णमासीमारभ्यामावास्यापर्यन्तं वा षोडशेति हेमाद्रिमतं तत्सर्वग्रन्थकारासंमतत्वादुपेक्ष्यम्। अत्र पितृपार्वणं मातृपार्वणं सपत्नीकमातामहपार्वणमिति नवदैवत्यम्। अथ वा मातामह्यादीनां पृथक्पार्वणमेवं द्वादशदैवत्यम्। अपि वा सकृन्महालयवत्पार्वणैकोद्दिष्टदेवतासमुच्चयात्मकम्। अत्राऽऽचाराच्छक्त्या वा व्यवस्था बोध्या। इमानि श्राद्धानि अन्नेनैव कर्तव्यानि नाऽऽमान्नादिना। नात्र नन्दादिदिने पिण्डनिषेधः। तदुक्तं पराशरमाधवीये कार्ष्णाजिनिना—

> नभस्यस्यापरे पक्षे श्राद्धं कार्यं दिने दिने।
> नैव नन्दादि वर्ज्यं स्यान्नैव निन्द्या चतुर्दशी॥ इति।

गुर्विणीपतिना तु सांकल्पिकं कार्यम्। मुण्डनं पिण्डदानं चेति दक्षोक्तेः। केचिद्गर्भिणीपतिनाऽपि सपिण्डकमेव कार्यमित्याहुः। गर्भिणीपतेः पिण्डनिषेधस्तु सप्तममासादूर्ध्वं भवति। तदुक्तं कौस्तुभे—

> वपनं मैथुनं तीर्थं वर्जयेद्गर्भिणीपतिः।
> श्राद्धं च सप्तमान्मासादूर्ध्वमित्याश्वलायनः॥

श्राद्धं सपिण्डम्। आब्दिकाद्यावश्यकं तु कर्तव्यमेव। विवाहाद्यनन्तरमपि महालयश्राद्धानि सपिण्डानि। देवास्त्वत्र पुरूरवार्द्रवसंज्ञका इति बहवः। धूरिलोचनाविति केचित्। तर्पणं तु प्रतिदिनं प्रयोगान्ते। पक्षश्राद्धे हिरण्ये च अनुव्रज्य तिलोदकमिति वचनात्। इति महालयश्राद्धानि।

अष्टकाश्राद्धानां पक्षान्तरसत्त्वेऽपि आश्वलायनैर्मार्गशीर्षादिचतुर्षु मासेषु कृष्णपक्षे सप्तम्यां पूर्वेद्युः श्राद्धमष्टम्यामष्टमीश्राद्धं नवम्यामन्वष्टक्यश्राद्धमेवं द्वादश श्राद्धानि कार्याणि। हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका इत्याद्याश्वलायनोक्तेः। एतत्प्रयोगविषये श्रीम-

नारायणभट्टकृतं प्रयोगरत्नमेव जागर्ति । विवाहाद्यनन्तरमष्टमीश्राद्धं पिण्डरहितमेव । पूर्वेद्युः श्राद्धमन्वष्टकाश्राद्धं च सपिण्डमेवेति चातुर्धरीयषण्णवतिश्राद्धनिर्णये। तत्राष्टमीश्राद्धे व्यतिषङ्गाभावात्पिण्डनिर्वपणं केचिन्नेच्छन्त्यस्मिंश्चतुष्टय इति कारिकोक्तेश्च पिण्डरहितं कर्तुं शक्यते । पूर्वेद्युरन्वष्टकययोर्व्यतिषङ्गात्सपिण्डत्वमिति तदाशयः । मलमासेऽप्यमायुगमनुवैधृतिव्यतीपातश्राद्धानि कार्याणि। महालयाष्टकादीनि न कार्याणीत्यन्यत्र विस्तर इति दिक् ।

इति श्रीमच्चित्तपावनके० श्राद्धमञ्जर्यां षण्णवतिश्राद्धानि ।

अथ विविधानि विकृतिश्राद्धानि। तत्र भाद्रपदपौर्णमास्यां प्रोष्ठपदीश्राद्धमुक्तं हेमाद्रौ ब्रह्माण्डपुराणे—

नान्दीमुखानां प्रत्यब्दं कन्याराशिगते रवौ ।
पौर्णमास्यां तु कर्तव्यं वराहवचनं यथा ॥
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
त्रयो ह्यश्रुमुखा ह्येते पितरः संप्रकीर्तिताः ॥
तेभ्यः पूर्वे त्रयो ये तु ते तु नान्दीमुखाः स्मृताः ॥ इति ।

अत्रापि कन्यागत इत्युपलक्षणम् । अतो धूरिलोचनौ देवौ । पितरस्तु प्रपितामहस्य पितृपितामहप्रपितामहाः । अत्र मातामहा अपि कार्या इति कमलाकरः । वृद्धप्रपितामहादित्रय एव नात्र मातामहा इति चन्द्रिकाकारेण सिद्धान्तितम् । तत्रत्यवचनम्—तस्मात्प्रोष्ठपदीश्राद्धे नेज्या मातामहादय इति । मयूखकारस्याप्येवमेव सिद्धान्तः । एतच्छ्राद्धं प्रतिसंवत्सरमावश्यकतया कार्यमिति सिन्धौ । पौर्णमास्यां पिण्डनिषेधेऽप्यस्मिञ्श्राद्धे पिण्डदानं भवत्येवेति तत्रैव । एतच्चापुत्रविधवयाऽपि कार्यमिति चन्द्रिकाकारः। श्राद्धाङ्गतर्पणं तु परेद्युः कार्यमिति स एव । गोपीनाथदीक्षितप्रयोगे तु दर्शवदादावेवोक्तम् । अत्रास्मन्नान्दीमुखानाममुकशर्मणामित्यादिप्रयोगक्रमो ज्ञेय इति चन्द्रिकाकारः। नात्र नान्दीमुखत्वं पितृविशेषणमिति कमलाकरसिद्धान्तः। कौस्तुभकारस्याप्येवमेव ।

अथ प्रयोगः । भाद्रपदपौर्णमास्यामपराह्णे देशकालौ संकीर्त्यास्मत्प्रपितामहपितृपितामहप्रपितामहानाममुकशर्मणाममुकगोत्राणां वसुरुद्रा-

---

१ ग. °कृतप्र° । २ ग. तत्र ।

दित्यस्वरूपाणामेतेषां तृप्त्यर्थं प्रोष्ठपदीश्राद्धं सदैवं सपिण्डं पार्वणेन विधिनाऽन्नेन हविषा सद्यः करिष्य इति संकल्प्य तत्तद्विभक्त्युल्लेखपूर्वकं प्रयोगः । अस्मत्प्रपितामहस्य पितरं शर्माणं गोत्रं वसुरूपमावाहयामि । अस्मत्प्रपितामहस्य पितामहं० । अस्मत्प्रपितामहस्य प्रपितामहं० इत्यादि । शुन्धन्तां प्रपितामहपितरः । शुन्धन्तां प्रपिताहपितामहाः । शुन्धन्तां प्रपितमहप्रपितामहाः । एतत्तेऽस्मत्प्रपितामहपितरमुकशर्मन्नमुकगोत्र वसुरूप ये च त्वामत्रानु तेभ्यश्च । एतत्तेऽस्मत्प्रपितामहपितामह० भ्यश्च । एतत्तेऽस्मत्प्रपितामहप्रपितामह० भ्यश्चेत्यादि यथायथमूहः । शेषं दर्शश्राद्धवत् । इति प्रोष्ठपदीश्राद्धप्रयोगः ।

अथ भरणीश्राद्धम् । भाद्रपदकृष्णपक्षे यस्मिन्दिने भरणीनक्षत्रं भवति तस्मिन्दिने प्रतिसंवत्सरं दर्शवत्षड्दैवत्यं पिण्डरहितं सांकल्पविधिना श्राद्धं कुर्यात् । देवौ पुरूरवार्द्रवौ । काम्यत्वे धूरिलोचनौ । इति भरणीश्राद्धम् ।

तृतीयायां कृत्तिकानक्षत्रं चेत्तत्रापि श्राद्धमेव कार्यम् । तदुक्तं पृथ्वीचन्द्रोदये—

नभस्यापरपक्षस्य द्वितीया यदि याम्यभे ।
तृतीया चाग्नितारा[१]भिः सहिता प्रीतिदा पितुः ॥ इति ।

एतत्पक्षे षष्ठी योगविशेषेण कपिलासंज्ञा । तदुक्तं वाराहे—

नभस्यकृष्णपक्षे तु रोहिणीपातभूसुतः ।
युक्ता षष्ठी पुराणज्ञैः कपिला परिकीर्तिता ॥

हस्तगतेऽर्के सति फलातिशयः । तदुक्तं पुराणसमुच्चये—

भाद्रे मास्यसिते पक्षे भानौ चैव करे स्थिते ।
पाते कुजे च रोहिण्यां सा षष्ठी कपिला स्मृता ॥ इति ।

अत्रापि ग्रहणादिवत्पर्वनिमित्तं श्राद्धं कार्यम् । अष्टम्यां माघ्यावर्ष(?)—संज्ञकं श्राद्धमुक्तमाश्वलायनेन—एतेन माघ्यावर्षं(?) प्रोष्ठपद्या अपरपक्ष इति । इदं सप्तम्यादित्रिष्वहःसु कार्यमिति वृत्तिकृत् । प्रयोगस्त्वष्टकाश्राद्धवत् । अशक्तावेकस्यां वाऽष्टम्यामेव ।

आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे गया मध्याष्टमी स्मृता ।
त्रयोदशी गजच्छाया गयातुल्या तु पैतृके ॥

---

१ प. काम्ये ।

इति ब्राह्मात् । अत्र कामकालौ देवौ । अष्टम्यां कामकालाविति वचनात् । भाद्रपदकृष्णनवम्यामन्वष्टकाश्राद्धं नवदैवत्यात्मकं कात्यायनादिभिरुक्तम् । तत्राऽऽश्वलायनानां माघ्यावर्ष(?)श्राद्धत्रयकरणपक्षे नवम्यामन्वष्टक्यं भवत्येव । एकस्यामेवाष्टम्यां करणपक्ष इदमपि पृथक्त्वेन कार्यम् । अस्यां मातृश्राद्धमत्यावश्यकम् । तदुक्तं चन्द्रिकायां स्मृतौ—

सर्वासामेव मातॄणां श्राद्धं कन्यागते रवौ ।
नवम्यां हि प्रदातव्यं ब्रह्मलब्धवरा यतः ॥ इति ।

अत्र सर्वासामित्युक्तत्वात्सापत्नमातॄणामपि कार्यम् । स्वमातरि जीवन्त्यामपि सापत्नमातृभ्यो दद्यादिति कमलाकरः । इदमनुपनीतेन गर्भिणीपतिनाऽपि सपिण्डकं कार्यमिति स एव । तथा जीवत्पितृकेणापि कार्यम् ।

अन्वष्टक्यां गयाप्राप्तौ सत्यां यच्च मृतेऽहनि ।
मातुः श्राद्धं सुतः कुर्यात्पितर्यपि च जीवति ॥

इति मैत्रायणीयपरिशिष्टात् । इदं श्राद्धं भर्तृमरणोत्तरं पूर्वमृतमातुर्न कार्यमिति केचिदाहुस्तन्निर्मूलमिति कमलाकरः । विधवाया अपीति चन्द्रिकाकारः । सिन्धौ ब्राह्मे—

पितृमातृकुलोत्पन्ना याः काश्चित्तु मृताः स्त्रियः ।
श्राद्धार्हास्तास्तु विज्ञेयाः श्राद्धं तासां प्रदीयते ॥ इति ।

अत्राऽऽचाराद्यवस्था । अत्र सुवासिनीभोजनमावश्यकम् ।

मातुः श्राद्धे तु संप्राप्ते ब्राह्मणैः सह भोजनम् ॥
सुवासिन्यै प्रदातव्यमिति शातातपोऽब्रवीत् ।

इति मार्कण्डेयपुराणात् । विप्रालाभे सुवासिनीमपि भोजयेदिति प्रागेवोक्तम् । अत्र मातृबहुत्वेऽप्येको ब्राह्मणः पिण्डश्च । तद्विधिस्तु वृत्त्यनुसारेण प्रयोगे वक्ष्यते । अस्य श्राद्धस्यातितरावमाश्यकत्वात्संकटे पूर्वोक्तानुकल्पानामन्यतमेन कार्यम् ।

अथ प्रयोगः । उक्तापराह्णे जीवत्पिताऽऽप्रकोष्ठात्प्राचीनावीतं कृत्वा, अस्मन्मातृपितामहीप्रपितामहीनाममुकदानाममुकगोत्राणां वसु०पाणामेतासां तृप्त्यर्थं कन्यागते सवितरि भाद्रपदापरपक्षनवम्यन्वष्टक्य-

---

१ क. ख. °कालकावि° । २ ग. °वत्यं का° ।

श्राद्धं सर्वैवं सपिण्डं पार्वणेन विधिनाऽन्नेन हविषा सद्यः करिष्य इति संकल्प्य पूर्वोक्तमातृश्राद्धप्रयोगवत्सर्वं कुर्यात् । नित्यत्वात्पुरूरवार्द्रवावेवात्र देवौ श्राद्धोत्तरं तदहरेव शुक्लतिलैस्तर्पणं विधाय बन्धुभिः सह भुञ्जीतेति । सापत्नमात्रेकत्वे द्वित्वे बहुत्वे वा संकल्पे मातृपार्वणोत्कीर्तनानन्तरं सर्वासां क्रमेण षष्ठ्यन्तमुत्कीर्तनं कृत्वा पार्वणैकोद्दिष्टविधिना श्राद्धं करिष्य इति संकल्प्य विप्रनिमन्त्रणकाले वैश्वदेवार्थं द्वावेकं वा विप्रं निमन्त्र्य मातृवर्गार्थं त्रीनेकं वा निमन्त्र्य सापत्नमात्रर्थं प्रत्येकमेकैकमेकं वा मात्रादिसर्वार्थमेकं वा निमन्त्र्य सकृन्महालयोक्तप्रकारेण प्रयोगं कुर्यात् । प्रत्येकमेकैकां सर्वार्थमेकां वा सुवासिनीं भोजयेदित्येकः पक्षः । अपरस्तु मात्रा सहैव सापत्नमातॄणामुत्कीर्तनेन पार्वणे संनिवेशः । विधिस्तु पार्वणवत् । विप्रनिमन्त्रणकाले सर्वासां मातॄणां स्थान एकं पितामह्यादीनामेकैकं निमन्त्रयेत् । तत्रैवं विशेषः— सापत्नमात्रेकत्वेऽस्मन्मात्रोर्गङ्गायमुनादयोः काश्यपगोत्रयोर्वसुरूपयोः । पितामह्याः०दायाः०गोत्राया रुद्ररूपायाः प्रपितामह्याः०दाया०गोत्राया आदित्यरूपाया एवमुल्लेखः । अपि वाऽस्मन्मातृतत्सपत्नीपितामहीप्रपितामहीनां गङ्गायमुनासरस्वतीकृष्णादानामिति सापत्नमातृद्वित्वे बहुत्वे वाऽस्मन्मातॄणां गङ्गायमुनासरस्वतीदानां० गोत्राणां वसुरूपाणाम् । अस्मत्पितामह्या अ०दाया०इत्यादि । एवं निमन्त्रणादिष्वप्यूहः । अस्मन्मातरौ गङ्गायमुनादे काश्यपगोत्रे वसुरूपे । अस्मत्पितामही(हि)अमुकदे अ० गोत्रे रुद्ररूपे । अस्मत्प्रपितामही(हि) अमुक दे० इति पाद्यादिषूहः । बहुत्वे तु अस्मन्मातरः० दाः० गोत्राः वसुरूपा इत्यादि । अर्घ्यदाने मात्रर्थमेकं पात्रं सापत्नमात्रर्थं प्रत्येकमेकैकं पितामह्यर्थमेकं प्रपितामह्यर्थमेकमित्यासाद्य मातृपात्रे संपन्ने मातृपात्राणि संपन्नानीति वोक्त्वा पितामहीपात्रं संपन्नं प्रपितामहीपात्रं संपन्नमित्यभिमृशेत् । आवाहनेऽस्मन्मातरौ० दे गोत्रे० रूपे भवत्स्वावाहयिष्यामि[1] द्वित्वे बहुत्वे वाऽस्मन्मातृः० दाः० गोत्राः० रूपाः । अस्मत्पितामहीं० दां० अस्मत्प्रपितामहीं० दां० गो० अस्मन्मातरिदं तेऽर्घ्यम् । अस्मत्सापत्नमातरिदं तेऽर्घ्यमित्यादि पृथक्पृथगर्घ्यदानम् । अर्घ्यदानं पृथक्कुर्यात्पिण्डमेकं तु निर्वपेदिति वचनात् । प्रतिविप्रं पाणिहोमः । अन्ननिवेदने पृथिवी ते पात्रमित्यादि मातरौ गङ्गायमुनादे अमुकगोत्रे वसुरूपे देवते इदमन्नं० । अस्मन्मातृभ्यां गङ्गायमुनादाभ्यां गोत्राभ्यां

१ क. ख. °ह्यामि ।

वसुरूपाभ्यामिदमन्नममृतरूपं० । द्वित्वे बहुत्वे तु मातरः० दाः० गोत्रा वसुरूपा देवता इदमन्नं हवि० । अस्मन्मातृभ्यो० दाभ्यो गोत्राभ्यो वसुरूपाभ्य इदमन्नममृतरूपं० । एवं सुवासिन्या अन्ननिवेदने च । उदकनिनयने शुन्धन्तां मातरः । शुन्धन्तां पितामह्यः । शुन्धन्तां प्रपितामह्य इत्येवं, पिण्डप्रदान एतद्वामस्मन्मातरौ गङ्गायमुनावे गोत्रे वसुरूपे ये च युवामत्रानु तेभ्यश्चेत्यूहः । सापत्नमातृद्वित्वे बहुत्वे वा—एतद्वोऽस्मन्मातरः० दाः० गोत्राः० वसुरूपा ये च युष्मानत्रानु इत्यूहः । अत्र पितर इत्यत्र नोहः । अमीमदन्तेत्यत्र च नोहः । अभ्यञ्जनदाने—अस्मन्मातरौ०दे०गोत्रे वसुरूपे अभ्यञ्जाथाम् । अञ्जनदाने—अस्मन्मातरौ० वसुरूपे अञ्जाथामित्यूहो द्वित्वे बहुत्वे तु अस्मन्मातरः० दाः० गोत्रा वसुरूपा अभ्यङ्क्ध्वम् । इत्यभ्यञ्जने । अङ्क्ध्वमित्यञ्जने । एतद्वः पितरो वास इत्यादिषु नोह इति विशेषः । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । मृतपितृककर्तृकेऽप्येवमेव प्रयोगः । कौस्तुभे तु मृतपितृकेण पितुर्महालय एव मातृतृप्तेः संपादितत्वान्नैतत्कार्यमित्युक्तम् । इति नवमीश्राद्धप्रयोगः ।

अथ भाद्रकृष्णद्वादश्यां संन्यस्तपितुः श्राद्धप्रयोगः । उक्तापराह्णे देशकालौ संकीर्त्यास्मद्ब्रह्मीभूतपितृपितामहप्रपितामहानाममुकशर्मणां० गोत्राणां वसु० पाणामित्यादिपार्वणैकोद्दिष्टोत्कीर्तनेन संकल्पप्रभृति सकृन्महालयवत्सर्वं कुर्यात् । मन्त्रव्यतिरिक्तस्थले सर्वत्र ब्रह्मीभूतपदोच्चारणमधिकम् । मन्त्रेषु त्वभिध्यानमात्रम् । तिथ्यन्तरे मृतस्यापि संन्यासिनो द्वादश्यामेव सकृन्महालयश्राद्धं कार्यम् । पक्षश्राद्धादिकरणे तु सर्वास्वपि तिथिषु श्राद्धानि भवन्ति । इति संन्यस्तपितुः श्राद्धप्रयोगः ।

अथ भाद्रकृष्णपक्षे मघात्रयोदशीश्राद्धम् । तच्च केवलत्रयोदश्यां केवलमघानक्षत्रे वा कार्यम् । द्वयोर्योगे फलाधिक्यम् । त्रयोदशीश्राद्धं नित्यम् । मघाश्राद्धं तु काम्यम् । नित्यत्वात्त्रयोदश्यां पुरूरवार्द्रवौ देवौ । मघासु काम्यत्वाद्धूरिलोचनौ । उभयोर्योगे धूरिलोचनौ । उभयत्रापि पिण्डदाननिषेधात्सांकल्पिकविधिः । मघाश्राद्धमविभक्तैरपि पृथक्पृथक्कार्यम् । तदुक्तं हेमाद्रौ—

---

१ ग. °ब्दवा° । २ क. ख. °त्रेऽपि का° । ३ ग. °कल्पवि° ।

विभक्ता वाऽविभक्ता वा कुर्युः श्राद्धं पृथक्सुताः।
मघासु तु ततोऽन्यत्र नाधिकारः पृथक्पृथक् ॥ इति।

अत्र तुशब्दस्य ततोऽन्यत्रेत्यनन्तरमन्वयः। अविभक्तानां मघाश्राद्धव्यतिरिक्तश्राद्धेषु पृथगधिकारो नास्तीत्यर्थः। त्रयोदशीश्राद्धं पुत्रवता नैव कार्यम्। अपुत्रवताऽपि पिण्डरहितं कार्यमिति कौस्तुभे। मघात्रयोदशीश्राद्धे मधुपायसमतिप्रशस्तम्। कलौ मधुनिषेधात्तत्स्थाने गुडो घृतं वा देयम्। एतन्मूलवाक्यानि निर्णयसिन्धौ द्रष्टव्यानि। मघात्रयोदशीयोगे श्राद्धमधिमासेऽपि कर्तव्यमिति चन्द्रिकायाम्। अत्र मघात्रयोदशीयुगादिश्राद्धानां तन्त्रता। महालयश्राद्धकरणपक्षे तु तेनैवैषां प्रसङ्गसिद्धिः। महालयश्राद्धस्यापि तन्त्रत्वोक्तिस्तु कस्यचिन्मूर्खप्रलापत्वादुपेक्ष्येति मयूखकारः।

अथ प्रयोगः। पितृवर्गस्य सपत्नीकस्य मातामहवर्गस्य सपत्नीकस्योत्कीर्तनं कृत्वैतेषां तृप्त्यर्थं त्रयोदशीश्राद्धं सदैवं सांकल्पविधिनाऽन्नेन हविषा सद्यः करिष्ये मघाश्राद्धमिति मघाश्राद्धे मघात्रयोदशीश्राद्धमिति योगे संकल्पं कृत्वा पूर्वोक्तसांकल्पविधानेन सर्वं कुर्यात्। ततः श्राद्धान्ते वर्गद्वयस्य तर्पणम्। इति मघात्रयोदशीश्राद्धप्रयोगः।

अथ गजच्छाया। सा चोक्ता ग्रन्थान्तरे—

प्रेतपक्षे त्रयोदश्यां मघास्विन्दुः करे रवौ।
यदा तदा गजच्छाया सूर्यपर्वशताधिका ॥ इति।

यदा भाद्रपदकृष्णत्रयोदश्यां हस्तनक्षत्रे सूर्यो मघानक्षत्रे चन्द्रो भवति तदा गजच्छायासंज्ञको योगविशेष इत्यर्थः। अत्रापि पूर्ववत्पिण्डरहितं षड्दैवत्यं श्राद्धं कुर्यात्। नैमित्तिकत्वात्कामकालौ देवाविति विशेषः। भाद्रकृष्णामायामपि हस्तनक्षत्रे चन्द्रसूर्यौ स्यातां तदाऽपि गजच्छाया। तदुक्तं सिन्धौ यमेन—

हंसे करे स्थिते या तु अमावास्या करान्विता।
सा ज्ञेया कुञ्जरच्छाया इति बौधायनोऽब्रवीत् ॥

अस्यामपि पिण्डरहितं षड्दैवत्यं श्राद्धं कुर्यात्। इदं च श्राद्धं गजच्छायायां कर्तव्यम्। गजच्छायासु कुर्वीत कर्णव्यजनवीजिते, इति भारतोक्तेः। सिन्धौ च—

---

१ ग. 'वैतेषां°'।

पायसं मधुसर्पिर्भ्यां प्राक्छाये कुञ्जरस्य च ।

श्राद्धं दद्यादिति शेषः । इति गजच्छायाश्राद्धम् ॥

अथ भाद्रकृष्णचतुर्दश्यां शस्त्रहतश्राद्धम् । तत्र पित्रादेः शस्त्रहतस्यैकोद्दिष्टविधिना कार्यम् । एकोद्दिष्टे दैवनिषेधेऽपि वचनादेतच्छ्राद्धं सदैवं कार्यम् । पित्रादिद्वयोः शस्त्रमृतावेकोद्दिष्टद्वयं कार्यम् । त्रयाणामपि तथात्व एकोद्दिष्टत्रयं कार्यम् । पित्रादित्रयाणां शस्त्रमृतौ पार्वणमेव कार्यमित्यन्ये । एतच्छ्राद्धमन्यैरपि विषजलाग्निशृङ्गिदंष्ट्रिसर्पश्वापदपशुव्याघ्रादिदुर्मरणैर्मृतानामात्मत्यागिनामुपसर्गमृतानामुद्बन्धनादिमृतानां चैकोद्दिष्टं कार्यम् । [१]नृपमृतानामपि कार्यम् । असाध्यव्याध्यभिभूतानां विधिपूर्वकभृग्वग्न्यम्बुमृतानां नैवात्र श्राद्धम् । एतत्स्त्रीणामपि शस्त्रादिहतानां दुर्मरणमृतानां चैकोद्दिष्टं कार्यम् । सहगमने तु वैधत्वान्न भवति । अत्र पुरूरवार्द्रवौ देवौ । कामकालाविति मयूखे । एकोद्दिष्टं तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यत इति वचनात् ।

अथ प्रयोगः । मध्याह्ने देशकालौ स्मृत्वाऽस्मत्पितुः० शर्मणो गोत्रस्य वसुरूपस्य शस्त्रहतस्य तृप्त्यर्थं भाद्रपदापरपक्षचतुर्दशीश्राद्धं सदैवं सपिण्डमेकोद्दिष्टविधिनाऽन्नेन हविषा सद्यः करिष्य इति संकल्प्य पुरूरवार्द्रवसंज्ञकवैश्वदेवार्थमेकं विप्रं निमन्त्र्य पित्रर्थमेकं निमन्त्र्य पूर्वोक्तैकोद्दिष्टप्रयोगवत्सर्वं कृत्वा तदहरेव तर्पणं कुर्यात् । पित्रादित्रयाणां शस्त्रहतानां पार्वणपक्षे पार्वणविधिनाऽपराह्णे कार्यम् । सकृन्महालयस्तु सर्वपितृतृप्त्यर्थममावास्यायामन्यस्मिन्वा दिने कर्तव्य एव । इति चतुर्दशीश्राद्धप्रयोगः ।

आश्विनशुक्लप्रतिपदि मातामहश्राद्धम् । तदुक्तं सिन्धौ—

जातमात्रोऽपि दौहित्रो विद्यमानेऽपि मातुले ।
कुर्यान्मातामहश्राद्धं प्रतिपद्याश्विने सिते ॥

इदं श्राद्धमनुपनीतोऽपि कुर्यादिति बहवः । इदं सपिण्डकमेव कार्यमिति *चन्द्रिकायाम्* । *पिण्डरहितमिति कमलाकरः* । इदमेव युक्तमिति प्रति[२]भाति । प्रतिपद्युक्तश्राद्धे पिण्डदाननिषेधात् । जीवत्पितृकस्यापि *पिण्डदाननिषेधाच्च* । इदं च *जीवत्पितृकेणैव कार्यमिति* शिष्टाः । उक्तं च ग्रन्थान्तरे—

---

१ क. ख. नृणां मृ° । २ क. ख. °ति प्रतिपादे प्र° ।

गर्भाच्च्युतो हि दौहित्रः कुर्यात्पितरि जीवति ।
श्राद्धं मातामहानां च पक्षान्तादपरेऽहनि ॥ इति ।

अत्र मातामह्यादीनां नोल्लेखः ।

प्रतिपद्याश्विने शुक्ले दौहित्रस्त्वेकपार्वणम् ।
श्राद्धं मातामहं कुर्यात्सपिता संगवे सदा ॥

इति वचनात् । केचित्सपत्नीकोल्लेखस्त्वेकपार्वणभङ्गाभावात्कर्तव्य एवेत्याहुः । इदं जीवत्पितृकेण पञ्चधा विभक्तस्य दिनस्य द्वितीयभागे संगवकाले कार्यम् । सपिता संगव इत्युक्तत्वात् । मृतपितृकेण त्वपराह्णे कार्यमिति केचित् । पार्वणविधानाज्जीवत्पितृकेणाप्यपराह्णे कार्यमिति कौस्तुभे ।

अथ प्रयोगः । देशकालौ स्मृत्वाऽस्मन्मातामहमातुःपितामहमातुःप्रपितामहानां शर्मणां गोत्राणां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणां सपत्नीकानामेतेषां तृप्त्यर्थमाश्विनशुक्लप्रतिपच्छ्राद्धं सदैवं सांकल्पविधिनाऽन्नेन हविषा सद्यः करिष्य इति संकल्प्य पुरूरवार्द्रववैश्वदेवसहितं पूर्वोक्तसांकल्पविधानेन सर्वं कृत्वा तद्वर्गमात्रस्य सपत्नीकस्य तदहरेव श्राद्धान्ते शुक्लतिलैस्तर्पणं कृत्वा शेषमिष्टैः सह भुञ्जीतेति । इति दौहित्रप्रतिपच्छ्राद्धप्रयोगः ।

अथ ग्रहणश्राद्धम् । तच्च चन्द्रसूर्ययोर्ग्रहणे स्पर्शकाले रात्रावप्याशौचमध्येऽपि षड्दैवत्यमामान्नेन हिरण्येन वा सांकल्पविधिना कार्यम् । नैमित्तिकत्वात्कामकालौ दैवौ । अकरणे प्रत्यवायश्रवणान्नित्यत्वम् । अतः पुरूरवार्द्रवावित्यन्ये । ग्रहणनिमित्तं श्राद्धं करिष्य इति संकल्पः । अत्र भोक्तृसंभवे त्वन्नेनापि कार्यमित्यपरार्कः । घृतेन भोजयेद्विप्रान्घृतं भूमौ समुत्सृजेदिति तायवीयोक्तेः । विज्ञानेश्वरस्तु ग्रहणश्राद्धे भोक्तुर्दोषो दातुस्त्वभ्युदय इत्याह । इति ग्रहणश्राद्धम् ।

अथार्धोदयः । सिन्धौ महाभारते—

अमार्कपातश्रवणैर्युक्ता चेत्पौषमाघयोः ।
अर्धोदयः स विज्ञेयः कोटिसूर्यग्रहैः समः ॥

पौषकृष्णामावास्या सूर्यवासरश्रवणनक्षत्रव्यतीपातयोगैर्युक्ता चेदर्धोदयसंज्ञको योगविशेषो ज्ञेय इत्यर्थः । माघामायां व्यतीपात इत्यादिवाक्यानि तानि पौर्णमास्यन्तमासपराणि । दिवैव योगः शस्तोऽयं न तु रात्रौ कदाचनेति तत्रैव । इत्यर्धोदयः ।

अथ पद्मकयोगः । तदाह शङ्खः—

यदा विष्टिर्व्यतीपातो भानुवारस्तथैव च ।
पद्मकं नाम तत्प्रोक्तमयनाच्च चतुर्गुणम् ॥ इति ।

सिन्धौ व्यासः—सिनीवाली कुहूर्वाऽपि यदि सोमदिने भवेत् ।
गोसहस्रफलं दद्यात्स्नानं वै मौनिना कृतम् ॥ इति ।

निर्णयामृते विष्णुपुराणे—

अमावास्या यदा मैत्रविशाखास्वातियोगिनी ।
श्राद्धे पितृगणस्तृप्तिं तदाऽऽप्नोत्यष्टवार्षिकीम् ॥
अमावास्या यदा पुष्ये रौद्रर्क्षे वा पुनर्वसौ ।
द्वादशाब्दीं तदा तृप्तिं प्रयान्ति पितरोऽर्चिताः ॥ इति ।

मैत्रमनूराधानक्षत्रम् । रौद्रमार्द्रा । हेमाद्रौ शङ्खः—

अमावास्या तु सोमेन सप्तमी भानुना सह ।
चतुर्थी भूमिपुत्रेण सोमपुत्रेण चाष्टमी ॥
चतस्रस्तिथयस्त्वेताः सूर्यग्रहणसंनिभाः ।
स्नानं दानं तथा श्राद्धं सर्वं तत्राक्षयं भवेत् ॥

अथ महाव्यतीपातसंज्ञको योगविशेषः । हेमाद्रौ बृहन्मनुः—

श्रवणाश्विधनिष्ठार्द्रानागदैवतमस्तके ।
यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ॥

नागदैवतमाश्लेषा । मस्तको मृगशिरः । प्रथमपाद इत्यन्ये । स च सर्वेषामिति कमलाकरः । इति महाव्यतीपातः ।

चैत्रकृष्णत्रयोदश्यां महावारुणीसंज्ञो योगविशेषः । तदुक्तं निर्णयसिन्धौ स्कान्दे—

वारुणेन समायुक्ता मधौ कृष्णा त्रयोदशी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत कोटिसूर्यग्रहैः समा ॥
शुभयोगसमायुक्ता शनौ शतभिषा यदि ।
महामहेति विख्याता त्रिकोटिकुलमुद्धरेत् ॥

वारुणं शततारका । तत्रैव ब्राह्मे—

मधौ कृष्णत्रयोदश्यां शनौ शतभिषा युता ।
वारुणीति समाख्याता शुभेऽति महती स्मृता ।

तत्रैव ज्योतिषे—

---

१ क. ख. 'भे तु म°।

चैत्रासिते वारुणऋक्षयुक्ता त्रयोदशी सूर्यसुतस्य वासरे ।
योगे शुभे सा महती महात्मा गङ्गाजलेऽर्कग्रहकोटितुल्या ॥

इति वारुणीयोगः ।

वैशाखशुक्लद्वादश्यां व्यतीपातसंज्ञको योगविशेषः । हेमाद्रौ ज्योतिःशास्त्रे—

पञ्चाननस्थौ गुरुभूमिपुत्रौ मेषे रविः स्याद्यदि शुक्लपक्षे ।
पाशाभिधाना करभेण युक्ता तिथिर्व्यतीपात इतीह योगः ॥

पञ्चाननः सिंहः । पाशाभिधाना तिथिर्द्वादशी । करभं हस्तः । एतेष्वर्धोदयादियोगविशेषेषु अर्धोदयनिमित्तं श्राद्धं करिष्ये पद्मकयोगनिमित्तं श्राद्धं करिष्य इति यथायथं संकल्पं कृत्वा दर्शवत्पद्दैवत्यं सांकल्पविधिना श्राद्धं कुर्यात् । नैमित्तिकत्वात्कामकालौ देवौ । दर्शवच्छ्राद्धात्पूर्वं तर्पणम् । इत्यर्धोदयादिश्राद्धानि ।

अथ माघशुक्लाष्टमी भीष्माष्टमी । तस्यां भीष्मोद्देशेन तर्पणं श्राद्धं च कुर्यात् । तदुक्तं हेमाद्रौ पाद्मे—

माघे मासि सिताष्टम्यां सतिलं भीष्मतर्पणम् ।
श्राद्धं च ये नराः कुर्युस्ते स्युः संततिभागिनः ॥ इति ।

भारतेऽपि—शुक्लाष्टम्यां तु माघस्य दद्याद्भीष्माय यो जलम् ।
संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ इति ।

अत्र श्राद्धं काम्यं फलश्रवणात् । तर्पणं तु नित्यम् ।

ब्राह्मणाद्याश्च ये वर्णा दद्युर्भीष्माय नो जलम् ।
संवत्सरकृतं तेषां पुण्यं नश्यति सत्तम ।

इति वचनात् । एतज्जीवत्पितृकस्यापि भवति । जीवत्पिताऽपि कुर्वीत तर्पणं यमभीष्मयोरिति वचनात् । एतच्चापसव्येन कार्यमिति दिवोदासीये । श्राद्धं त्वेकोद्दिष्टमेव ।

अपुत्रा ये मृताः केचित्स्त्रियो वा पुरुषोऽपि वा ।
तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

इति सिन्धौ वचनात् ।

अथ प्रयोगः । माघशुक्लाष्टम्यां कृतनित्यक्रियो देशकालौ संकीर्त्य मम संवत्सरकृतपापनिरासपूर्वकाविच्छिन्नसंतत्यभिवृद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वर-

---

१ ग. 'चैसित' । २ ग. 'जलार्क°' । ३ ग. °अभीष्टसिद्धिद्वा' ।

प्रीत्यर्थं माघशुक्लभीष्माष्टम्यां भीष्मतर्पणं करिष्य इति संकल्प्य प्राचीनावीती तिलोदकेन मन्त्रैस्तर्पयेत् । ते च मन्त्राः—

भीष्मः शांतनवो वीरः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
आभिरद्भिरवाप्नोतु पुत्रपौत्रोचितां क्रियाम् ॥
वैयाघ्रपद्यगोत्राय सांकृत्यप्रवराय च ।
अपुत्राय ददाम्येतज्जलं भीष्माय वर्मणे ॥ २ ॥
वसूनामवताराय शंतनोरात्मजाय च ।
अर्घ्यं ददामि भीष्माय आबालब्रह्मचारिणे ॥ ३ ॥

इति त्रिभिर्मन्त्रैस्तर्पयित्वाऽनेन तर्पणेन भीष्मस्वरूपी भगवान्परमेश्वरः प्रीयतामिति कर्मेश्वरायार्पयेत् । इति तर्पणप्रयोगः ।

अथ श्राद्धप्रयोगः । मध्याह्ने देशकालौ संकीर्त्याविच्छिन्नसंतानाभिवृद्धिकामोऽपुत्रस्य भीष्मवर्मणो वैयाघ्रपद्यगोत्रस्य वसुरूपस्य तृप्त्यर्थं भीष्माष्टमीप्रयुक्तं श्राद्धं सपिण्डमेकोद्दिष्टेन विधिनाऽन्नेन हविषा सद्यः करिष्य इति संकल्प्य पूर्ववदेकोद्दिष्टेन विधिना श्राद्धं कृत्वाऽपरेद्युः प्रातर्भीष्मवर्माणं वैयाघ्रपद्यगोत्रं वसुरूपं स्वधा नमस्तर्पयामीति तर्पयेत् । इति भीष्माष्टमीश्राद्धम् ।

अथ नैमित्तिकतिथिश्राद्धानि । पराशरमाधवीये देवलः—

तृतीया रोहिणीयुक्ता वैशाखस्य सिता तु या ।
मघाभिः सहिता कृष्णा नभस्ये तु त्रयोदशी ॥
तथा शताभिषग्युक्ता कार्तिके नवमी तथा ।

अत्र श्राद्धं कुर्यादित्यन्वयः । अत्र वैशाखशुक्लतृतीयायां रोहिणीयोगे श्राद्धं युगादिश्राद्धवत् । नैमित्तिकत्वात्कामकालौ देवौ । भाद्रपदकृष्णत्रयोदश्यां मघायोगे श्राद्धमुक्तमेव । कार्तिकशुक्लनवम्यां शततारकायोगे [श्राद्धं] युगादिश्राद्धवत् । अत्रापि नैमित्तिकत्वात्कामकालौ देवौ ।

अथ पौर्णमासीश्राद्धानि । तत्रैव यमः—

आषाढ्यामथ कार्तिक्यां माघ्यां त्रीन्पञ्च वा द्विजान् ।
तर्पयेत्पितृपूर्वं तु तदस्याक्षय्यमुच्यते ॥

अत्र पौर्णमासीषु पिण्डदाननिषेधात्सांकल्पिकविधिना षड्दैवतं श्राद्धं कुर्यात् । पुरूरवार्द्रवौ देवौ ।

---

१ ग. °प्नोति पु° । २ ग. °द्रकृ° । ३ ग. °कल्पवि° ।

अथ गोष्ठीश्राद्धं भविष्यपुराणे—

गोष्ठ्यां यत्क्रियते श्राद्धं गोष्ठीश्राद्धं तदुच्यते ।
बहूनां विदुषां प्राप्तौ सुखार्थं पितृतृप्तये ॥

इदं गवां निवासस्थाने कर्तव्यमिति केचित् । विद्वत्सभायां श्राद्धकथाप्रसङ्गेनेत्यन्ये । अत्र फलश्रवणात्काम्यश्राद्धवत्प्रयोगः । [इति गोष्ठीश्राद्धम् ।

अथ शुद्धिश्राद्धम् ।] माधवीये प्रचेताः—

क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणानां तु भोजनम् ।
शुध्यर्थमिति तत्प्रोक्तं श्राद्धं पार्वणवत्स्मृतम् ॥

इदं शुद्धिश्राद्धं दर्शवत् । शुद्धिश्राद्धं प्रायश्चित्ताङ्गमिति मैथिलाः । इति शुद्धिश्राद्धम् ।

अथ दैविकं श्राद्धम् । सिन्धौ भविष्यपुराणे—

देवानुद्दिश्य यच्छ्राद्धं तत्तु दैविकमुच्यते ।
हविष्येण विशेषेण सप्तम्यादिषु यत्नतः ॥ इति ।

तन्नित्यश्राद्धवत्कुर्यात् । द्वादश्यादिषु यत्नत इति पारस्करपाठः । इदं श्राद्धं त्रेधाविभक्तदिनस्य पूर्वभागे पूर्वाह्णे कार्यम् । पूर्वाह्णे दैविकं कुर्यादिति वचनात् । अत्र तिथिरपि पूर्वाह्णव्यापिनी ग्राह्या । कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिरिति स्मरणात् । अत्रापि पूर्वाह्णशब्देन संगवकालो गृह्यते । आमश्राद्धवत् । अत्र देवशब्देन स्वेष्टदेवा गृह्यन्ते । अपि वा विश्वे देवाः । तेषां श्राद्धविधौ संनिवेशात् । विश्वे देवाः सर्वे देवा इति श्रुतेश्च । नित्यश्राद्धवदित्युक्तत्वान्नित्यश्राद्धातिदेशः । तेनात्र निमन्त्रणावाहनाग्नौकरणपिण्डदानविकिरविसर्जनकर्तृभोक्तृनियमा न सन्तीति सिद्धम् । युग्मा ब्राह्मणा दैविकत्वात् । अथ प्रयोगः । देशकालौ स्मृत्वा विश्वेषां देवानां तृप्त्यर्थं श्राद्धं करिष्य इति संकल्प्य पार्वणश्राद्धोक्तदैविकवदर्चनादिविधिना नित्यश्राद्धवत्कुर्यात् । इति दैविकश्राद्धम् ।

अथौपचयिकश्राद्धम् । तदुक्तं भविष्ये—

शरीरोपचये श्राद्धमर्थोपचय एव च ।
पुष्ट्यर्थमेतद्विज्ञेयमौपचायिकमुच्यते ॥

---

१ ग. °त्यर्थः । अ° ।

शरीरोपचये शरीरोपचयहेतुभूतशान्त्यादिप्रयोगवदिति चन्द्रिकाकारः। उपचयो वृद्धिः। अत्रापि दर्शश्राद्धवत्प्रयोगः। काम्यत्वाद् धूरिलोचनौ।

अथ सद्यःश्राद्धम्। तदाह चन्द्रिकायां हारीतः—

तीर्थे द्रव्योपपत्तौ च न कालमवधारयेत्।
पात्रं च ब्राह्मणं प्राप्य सद्यः श्राद्धं विधीयते ॥

तीर्थे गङ्गादौ। द्रव्योपपत्तावलभ्यश्राद्धीयद्रव्यप्राप्तौ चामावास्याप-राह्णादिरूपः कालो न प्रतीक्षितव्य इत्यर्थः। सिन्धौ मार्कण्डेयः—

यदा च श्रोत्रियोऽभ्येति गृहं वेदविदग्निचित्।
तेनैवैनापि कर्तव्यं श्राद्धं च विधिवच्छुभम् ॥

इदं चापिण्डकं कार्यमिति हेमाद्रिः। एतज्जीवत्पितृकोऽपि कुर्यात्।

उद्वाहे पुत्रजनने पित्र्येष्ट्यां सौमिके मखे।
तीर्थे ब्राह्मण आयाते षडेते जीवतः पितुः ॥

इति मैत्रायणीयपरिशिष्टोक्तेः।

अथैच्छिकश्राद्धम्। तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे—

श्राद्धार्हद्रव्यसंपत्तौ तथा दुःस्वप्नदर्शने।
जन्मर्क्षे ग्रहपीडासु श्राद्धं कुर्वीत स्वेच्छया ॥ इति।

अनयोर्दर्शवत्प्रयोगः।

अथ नवान्नश्राद्धम्। तदा च चन्द्रिकायां शातातपः—

नवोदके नवान्ने च नवच्छन्ने तथा गृहे।
पितरः स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च ॥ इति।

नवेक्षवेषु चेहन्ते पितरो हि मघासु चेति वृद्धपराशरपाठः। नवोदके वर्षोपक्रम इति शूलपाणिः। आर्द्राप्रवेश इति गौडाः। नवकूपवाप्यादावित्यपरे। वस्तुतस्तु नवतीर्थोदक इति युक्तमिति चन्द्रिकाकारः। नवच्छन्ने नवागारसंपादन इति स एव। पुराणेऽपि गृहे नवाच्छादने कृत इति केचित्। नवान्नप्राशनकाल उक्तो ज्योतिःशास्त्रे—

ज्येष्ठाश्लेषार्धगे सूर्ये मृगमैत्रानिलात्मके।
नवान्नैर्भोजनं श्राद्धं जन्मचन्द्रतिथौ न च ॥
आश्लेषाकृत्तिकाज्येष्ठामूलाजपदभेषु च।
भृगुभौमदिने रिक्ते तिथौ नाद्यान्नवोदनम् ॥
वृश्चिके शुक्लपक्षे तु नवान्नं शस्यते बुधैः।

---

१ ग. °रे। न°। २ ग. °ति च°।

अतः कृष्णपक्षे नेति गौडाः। इदं च श्राद्धमाग्रयणानन्तरमेव कर्तव्यम्। तत्पूर्वं नवान्नप्राशनेऽनधिकारात्। श्राद्धेऽकृताग्रयणधान्यनिषेधाच्च। अत्र कामकालौ देवौ। नवान्नलम्भने देवौ कामकालौ सदैव हीति वचनात्। अन्यत्सर्वं दर्शश्राद्धवत्।

इति नवान्नश्राद्धम्। अथ तीर्थादियात्रागमनकाले घृतश्राद्धम्। तदुक्तं विष्णुपुराणे—

गच्छन्देशान्तरं यस्तु श्राद्धं कुर्यात्स सर्पिषा।
यात्रार्थमिति तत्प्रोक्तं प्रवेशे च न संशयः॥ इति।

देशान्तरगमनं तीर्थादियात्रारूपम्। प्रवेशश्च तत्समाप्त्यनन्तरं गृहप्रवेशः। स्कन्दपुराणेऽपि—

उपोष्य रजनीमेकां प्रातःश्राद्धं विधाय च।
गणेशं ब्राह्मणान्नत्वा भुक्त्वा प्रस्थितवान्सुधीः॥

पूर्वदिन उपोष्य द्वितीयेऽह्नि श्राद्धं कृत्वा भुक्त्वा गणेशादीन्नत्वा प्रस्थानं कुर्वीतेति चन्द्रिकाकारः। हेमाद्रिस्तु श्राद्धोत्तरदिने प्रस्थानमित्याह। उपवासात्प्राग्मुण्डनं च कार्यमिति कमलाकरः। प्रायश्चित्तार्थयात्रायामेतदित्यन्ये। कार्पटिकवेषेण तीर्थगमन एतदित्यपरे। इदं च श्राद्धं वक्ष्यमाणतीर्थश्राद्धवत्षड्दैवतं नवदैवतं द्वादशदैवतं वैकोद्दिष्टसहितं सर्वदैवतं वा कार्यम्। अत्र घृतं प्रधानम्। भक्ष्यभोज्यादिकं तु व्यञ्जनत्वेन दातव्यम्। विधिस्त्वर्घ्यावाहनविप्राङ्गुष्ठनिवेशनतृप्तिप्रश्नविकिरविसर्जनवर्जनादितीर्थश्राद्धवत्।

अथ प्रयोगः। यात्रां चिकीर्षुर्ज्योतिःशास्त्रोक्तप्रकारेण प्रस्थानदिनं निश्चित्य तत्पूर्वेद्युरुपोष्य श्वोभूतेऽपराह्णे देशकालौ संकीर्त्य महालयवत्सर्वान्पितॄनुद्दिश्यामुकयात्रां कर्तुमादौ तदङ्गत्वेन विहितं समस्तपितॄनुद्दिश्य घृतश्राद्धं करिष्य इति संकल्प्य पुरूरवार्द्रवसंज्ञकवैश्वदेवार्थं द्वावेकं वा ब्राह्मणं निमन्त्र्य पित्राद्यर्थं सकृन्महालयवन्निमन्त्र्यार्घ्यावाहनवर्जं परिवेषणान्तं कुर्यात्। अग्नौकरणं कृताकृतम्। करणपक्षे घृतेनैव पाणिहोमः। तस्यैव मुख्यत्वात्। अन्ननिवेदनकाल इदमन्नमित्यत्रेदं घृतं हविरित्यादिप्रयोगः। अन्यत्सर्वं वक्ष्यमाणतीर्थश्राद्धवत्। तर्पणं तु श्राद्धात्पूर्वं दर्शवत्। एवं घृतश्राद्धं समाप्य वैश्वदेवादिकं कृत्वा श्राद्धशेषमिष्टैः सह

१ ग. कार्यम्। २ ग. 'क्तं भविष्यपु'। ३ ग. °मने(नड्)लादित्यपुराणे। ६°।

मुञ्जीत। ततो देशकालौ संकीर्त्य श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थममुककामनयाऽमुकप्रायश्चित्तार्थं वाऽमुकयात्रां करिष्य इति संकल्प्य गणेशं कुलदेवतादीन्ब्राह्मणान्वृद्धान्साधूंश्च संपूज्य नत्वा पितॄंश्च नमस्कृत्य विप्राज्ञया सुमुहूर्ते सुमुखश्चैकदन्तश्चेत्यादिमङ्गलमन्त्रान्पठन्मङ्गलशकुनदर्शनपूर्वकं प्रस्थाय ग्रामं प्रदक्षिणीकुर्वन्गच्छेत्। तद्दिने क्रोशादर्वाग्ग्रामान्तरं गत्वा तत्रैव वसेत्। घृतश्राद्धदिने श्राद्धानन्तरं सुमुहूर्तालाभे श्राद्धोत्तरदिने प्रस्थानं कुर्यात्।

अथ प्रसङ्गात्संक्षेपेण तीर्थयात्राविधिरुच्यते। तत्र गमनकाले कार्पटीवेषं विधाय गच्छेत्। गयायामेवैष कार्पटीवेष कार्य इति चन्द्रिकायाम्। सर्वतीर्थयात्रायामपीति त्रिस्थलीसेतौ भट्टाः। कार्पटीवेषस्तु काषायवस्त्रकञ्चुकादिनिर्मितः काश्यां वीवधग्राहकेषु प्रसिद्धः। वीवधः कावडीति भाषया प्रसिद्धः। गन्धमाल्यशस्त्रकञ्चुकादिपरिहारः कार्पटीवेष इति त्रिस्थलीसेतौ। ततो मार्गे प्रतिदिनं प्रातः स्नात्वा प्रातःसंध्यावन्दनं नित्यक्रियां च कृत्वोपोषितः शुचिर्ब्रह्मचर्यादिनियमवान्प्रतिग्रहविवर्जितश्चाण्डालस्पर्शादिरहितः सन्निवासस्थलं गत्वा तत्र माध्याह्निकस्नानसंध्याभोजनादिकं विधाय काले सायंसंध्यावन्दनं कृत्वा तत्रैव वसेत्। तीर्थे गच्छंश्चरेत्संध्यास्तिस्र एकत्र मानव इति भारतात्। एवं प्रतिदिनं गच्छेत्। मार्गे मूत्रपुरीषोत्सर्गे यथोक्तं शौचं कृत्वा गच्छेत्। चाण्डालरजस्वलादिस्पर्शे स्नायात्। यत्रानेनाहं स्पृष्ट इति ज्ञानं नास्ति तत्र न स्पर्शदोषः।

देवयात्राविवाहेषु यज्ञेषु प्राकृतेषु च।
उत्सवेषु च सर्वेषु स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यति॥

इति षट्त्रिंशन्मतात्। तदाऽप्यनिवार्यस्पर्शे देवदर्शनपूजायात्रादि कार्यमेव। भोजनादौ तु स्नानमेवेति त्रिस्थलीसेतुसारे भट्टोजीदीक्षिताः। मार्गे त्वाशौचप्राप्तौ तत्रैव स्थित्वा शुद्धौ सत्यां गच्छेत्। मार्गवैषम्यादिना गत्यन्तराभावे सति तीर्थयात्रायामाशौचं नास्तीति पैठीनसिः। एवमेव रजस्वला स्त्री चत्वारि दिनानि स्थित्वा पञ्चमेऽहनि व्रजेत्। यानच्छत्रोपानत्पुनर्भोजनरहितस्तीर्थयात्रां गच्छन्पूर्णं फलं प्राप्नोति। छत्रोपानद्युक्तस्तु त्रिपादं फलं प्राप्नुयात्। नरयानसहितोऽर्धं फलं

---

१ ग. षेवि॰। २ क. ख. तथाप्य॰। ३ म. शुचौ।

प्राप्नोति। हययाने प्रतिग्रहकरणे च निष्फलमेव। गोयानं तु सर्वथा निषिद्धमेव। गोयाने गोवधः प्रोक्त इति मात्स्यात्। इदं शक्तस्य। अशक्तस्योक्तं कौर्मे—

नरयानं चाश्वतरीहयादिसहितो रथः।
तीर्थयात्रास्वशक्तानां यानं दोषकरं न हि॥ इति।

एतत्सर्वं यानेन सकलमार्गातिवाहने ज्ञेयम्। किंचिद्यानगमने तु क्रोशयोजनादिगणनया फलतारतम्यमूह्यम्। नावा गमनं च निषिद्धम्। यत्र च मार्गप्रदेशे नद्यातिक्रमे पद्भ्यां गमनं न संभवति यत्र वा शङ्खोद्धारगङ्गासागरादौ च तत्र नौकागमने न दोषः। अनेकदिननौकायानमात्रसाध्यानि यानि तीर्थानि समुद्रद्वीपनिष्ठानि तत्र द्विजैर्न गन्तव्यम्। यदा तु मार्गे कर्मनाशा नद्युपस्थिता तदा तज्जलस्पर्शो यथा न भवति तथा गन्तव्यम्।

कर्मनाशाजलस्पर्शात्करतोयाविलङ्घनात्।
गण्डकीबाहुतरणात्पुनः संस्कारमर्हति॥

इति स्मरणात्। तथा चाङ्गवङ्गादिदेशगमनं निषिद्धं तत्रापि यात्रोद्देशेन गमने न दोषः।

अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च।
तीर्थयात्रां विना यातः पुनः संस्कारमर्हति॥

इति स्मृतेः। यात्रायां ब्रह्मचर्यत्वेऽप्यृतौ भार्यागमने न दोषः। गृहस्थस्य सपत्नीकस्यैव तीर्थयात्राधिकारः। न तु भार्यारहितस्य। पत्नीसाहित्यं च तस्या गुणवत्त्वे वेदितव्यम्। प्रायश्चित्तार्थयात्रायां भार्यारहितस्याप्यधिकारः। विधवायास्तु पुत्रज्ञात्याद्यनुमतेनैवाधिकारः। न स्वातन्त्र्येण। सधवायास्तु भर्तृविना नैवाधिकारः। भर्त्रा सहैवाधिकारः। ब्रह्मचारिणस्तु गुरुनियुक्तस्यैवाधिकारः। न तद्रहितस्य। विधुरवानप्रस्थयतिक्षत्रियवैश्यशूद्राणामप्यधिकारः। तत्रापि क्षत्रियस्य वैश्यस्य ब्राह्मणपुरःसरस्यैवाधिकारः। शूद्रस्य तु विप्रसेवादिना। मात्राद्यस्थि प्रक्षेप्तुकामस्य सर्वथैवाधिकारः। अस्थिनयनमपि मातृपितृकुलजानाम्। उक्तं च—

१ ग. °स्य नृपस्य ब्रा°।

मातुः कुलं पितुः कुलं वर्जयित्वा नराधमः ।
अस्थीन्यन्यकुलोत्थानि नीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इदं च द्रव्यादिलोभविषयि(य)कम् । तदाह सिन्धावाश्वलायनः—

जीवनार्थं परास्थीनि धृत्वा तीर्थं प्रयाति यः ।
मातापित्रोर्विना सोऽपि पतितः परिकीर्तितः ॥ इति ।

दयाविना परास्थिनयने न दोषः । नयने फलश्रवणात् । मात्राद्युद्देशेन स्नानमुक्तं मार्कण्डेयपुराणे—

मातरं पितरं जायां भ्रातरं सुहृदं गुरुम् ।
यमुद्दिश्य निमज्जेत अष्टमांशं लभेत सः ॥

पैठीनसिरपि—

प्रतिकृतिं कुशमयीं तीर्थवारिणि मज्जयेत् ।
मज्जयेच्च यमुद्दिश्य सोऽष्टभागं फलं लभेत् ॥

कुशप्रतिकृतिः कुशप्रतिमैव कार्येत्येके । वक्ष्यमाणमन्त्रलिङ्गात्तन्नाम्ना ग्रन्थिबन्धनमात्रं प्रतिकृतिरित्यपरे । कुशप्रतिमज्जने मन्त्रः—

कुशोऽसि कुशपुत्रोऽसि ब्रह्मणा निर्मितः स्वयम् ।
त्वयि स्नाते स च स्नातो यस्येदं ग्रन्थिबन्धनम् ॥ इति ।

इदं परार्थस्नानं प्रतिकृतिस्नपनं च जीवतामेवोद्देशेन कार्यम् । मृतानां तु तर्पणश्राद्धादिकमेव । यदि वाणिज्यराजसेवादिप्रसङ्गेन तीर्थं प्राप्नोति तदाऽपि स्नानं कार्यम् । तेन स्नानजं फलं प्राप्नोति । न तु तीर्थयात्रोद्भवम् । परवेतनं गृहीत्वा गच्छति चेत्षोडशांशं फलं प्राप्नोति । पराभ्यनुज्ञानोऽपि तथैव । तीर्थान्तरप्रसङ्गेन गच्छतो मध्ये तीर्थं प्राप्तं चेदर्धं फलं भवति । प्रभासखण्डे—

यश्चान्यं कारयेच्छक्त्या तीर्थयात्रां तथेश्वरः ।
स्वकीयद्रव्ययानाभ्यां तस्य पुण्यं चतुर्गुणम् ॥ इति ।

तीर्थादि गच्छन्यदि दैवात्परावृत्तस्तदा विशेषो गारुडे—

तीर्थं चलित्वा यः कोऽपि पुनरायाति वै गृहे ।
अनुज्ञातस्तु तैर्विप्रैः प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ इति ।

मरणे तु तत्रैव—यस्तीर्थं संमुखो भूत्वा व्रजन्ननशने कृते ।
चेन्म्रियेदन्तराले तु ऋषीणां मण्डलं व्रजेत् ॥

---

१ ग. 'तिनिम' ।

यस्तीर्थं व्रजन्नन्तराले मृतो यश्च मासोपवासादिरूपोपवासव्रतान्तराले मृतस्तयोरुभयोरप्यृषिलोकस्य प्राप्तिर्भवतीत्यर्थः। मार्गे पुण्यनदीप्राप्तौ विशेषश्चन्द्रिकायाम्—

मार्गेऽन्तरा नदीप्राप्तौ स्नानादिपरपारतः।
अर्वागेव सरस्वत्या एष मार्गगतो विधिः॥ इति।

अत्रापि स्नानोपवासमुण्डनश्राद्धादि कार्यमेवेति कमलाकरः। अर्धं तीर्थफलं तस्येति वचनात्। वाणिज्यार्थं गते मुण्डनोपवासादि न कार्यमिति त्रिस्थलीसेतौ भट्टाः। तत्कार्यमेवेति कमलाकरः। तीर्थप्राप्तौ विधिः प्रभासखण्डे—

यानानि तु परित्यज्य भाव्यं पादचरैर्नरैः।
लुठित्वा लोठनीं तत्र कृत्वा कार्पटिकाकृतिम्॥ इति।

यदि यानारूढः सोपानत्को वा गच्छेत्तदा तीर्थप्राप्तिदिने यावन्मार्गः पादचारेण गन्तुं शक्यस्तावति मार्गे यानोपानदादि परित्यज्य पादचारेण गत्वा यदा तीर्थं पश्येत्तदा लोठनीं लुठित्वा साष्टाङ्गं प्रणम्येत्यर्थः। कृत्वा कार्पटिकाकृतिमिति गृहान्निर्गमनसमये तदकरणेऽत्र प्रवेशदिने कर्तव्येत्यर्थः। काशीखण्डे—

यदह्नि तीर्थप्राप्तिः स्यात्तदह्नः पूर्ववासरे।
उपवासः प्रकर्तव्यः प्राप्तेऽह्नि श्राद्धदो भवेत्॥ इति।
उपवासं ततः कुर्यात्तस्मिन्नहनि सुव्रत।

इति पुराणान्तराच्च प्राप्तिदिनात्पूर्वदिने प्राप्तिदिने चोपवासोक्तेर्विकल्प इति कमलाकरः। उपवासासमर्थस्तूपवासप्रतिनिधिं नक्तं हविष्यान्नमित्यादिकं शक्त्यनुसारेण कुर्यात्। चन्द्रिकायां स्मृतिः—

पूर्वमाप्लवनं तीर्थे मुण्डनं तदनन्तरम्।
ततः स्नानादिकं कुर्यात्पश्चाच्छ्राद्धं समाचरेत्॥ इति।

आप्लवनं मुसलस्नानम्। मन्त्रस्नानं तु मुण्डनोत्तरमेव।

प्रथमं चालयेत्तीर्थं प्रणवेन जलं शुचि।
अवगाह्य ततः स्नायाद्यथावन्मन्त्रयोगतः॥

चालयेत्स्पृशेत्। प्रार्थनामन्त्रस्तु—

तीक्ष्णदंष्ट्र महाकाय कल्पान्तदहनोपम।
भैरवाय नमस्तुभ्यमनुज्ञां दातुमर्हसि॥

---

१ अ. °नादिक° । २ क. ख. शक्त्या कु° ।

इमं मन्त्रं समुच्चार्य तीर्थे स्नानं समाचरेत् ।
अन्यथा तत्फलस्यार्धं तीर्थेशो हरति ध्रुवम् ॥ इति ।

प्रभासखण्डे—ॐ नमो देवदेवाय शितिकण्ठाय दण्डिने ।
रुद्राय चापहस्ताय चक्रिणे वेधसे नमः ॥
सरस्वती च गायत्री वेदमाता गरीयसी ।
संनिधात्री भवत्यत्र तीर्थे पापप्रणाशिनी ॥
सर्वेषामेव तीर्थानां मन्त्र एष उदाहृतः ।
इत्युच्चार्य नमस्कृत्वा(त्य) स्नानं कुर्याद्यथाविधि ॥

जाबालिः—प्रवाहाभिमुखो मज्जेद्यत्राऽऽपः प्रवहन्ति वै ।
स्थावरेषु च सर्वेषु आदित्याभिमुखस्तथा ॥ इति ।

मुण्डने तु विशेषः स्कान्दे—
मुण्डनं चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः ।
वर्जयित्वा कुरुक्षेत्रं विशालं विरजं गयाम् ॥ इति ।

सर्वतीर्थशब्दो महातीर्थपरः । विरजं लोणारं क्षेत्रं दक्षिणदेशस्थमिति कमलाकरः । उत्कलप्रदेशे यत्र धर्मराजेन गयासुरनाभौ विरजाद्रिः स्थापितः स विरज इति त्रिस्थलीसेतुसारे । नैमिषं पुष्कलं गयामिति च क्वचित्पाठः । विशालं पुष्करं गयामिति च क्वचित् । इदं च वपनं श्मश्रुपूर्वकं केशलोमनखानां भवति । तत्राप्युदक्संस्थतायै दक्षिणश्मश्रुवपनमादौ । उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वोपविश्य शिखाकक्षोपस्थवर्जं कारयेत् । तीर्थे निषिद्धदिनेऽपि पत्न्यां गर्भिण्यां विवाहाद्यनन्तरमपि मुण्डनं कार्यम् । जीवत्पितृकेणापि कार्यम् । तच्च प्रयागे प्रतियात्रमन्यतीर्थे त्वाद्ययात्रायामेवेति कमलाकरः । अकृतचूडस्यापि प्रयागे मुण्डनं कार्यं नान्यत्रेति स एव । यतिभिस्तीर्थेऽपि ऋतुसंधिं विना नैव कार्यम् । आहिताग्निना तु पर्वव्यतिरिक्तकालेऽपि तीर्थनिमित्तकं मुण्डनं कार्यम् । विधवया च कार्यम् । प्रयागे तु सधवानामपि समूलं भवतीति भट्टाः । कमलाकरस्तु—

सर्वान्केशान्समुद्धृत्य च्छेदयेदङ्गुलद्वयम् ।
एवमेव हि नारीणां शस्यते वपनक्रिया ॥

इति वचनादिदमेव युक्तमित्याह । इदं च मुण्डनं दशमासानन्तरं पुनस्तीर्थप्राप्तौ कर्तव्यम् ।

---

१ क. ख. °न्यां रजस्वलायां वि° । २ ग. °चूडेनापि ।

संवत्सरे द्विमासोने पुनस्तीर्थं व्रजेद्यदि ।
मुण्डनं चोपवासं च ततो यत्नेन कारयेत् ॥

इति स्मरणात् । दशमासोत्तरं प्रासावावश्यकं कार्यं यत्नेनेत्युक्तत्वात्। अन्तराले तु फलेच्छया भवति न तु नियमत इति । एतत्प्रयागातिरिक्तसर्वतीर्थेषु । प्रयागे तु दशमासात्प्रागपि प्रतियात्रं मुण्डनं नियतमेव। तच्च योजनत्रयाधिकदेशागतेन कार्यम् । न तद्न्यूनदेशागतेन ।

प्रयागे प्रतियात्रं तु योजनत्रय इष्यते ।
क्षौरं कृत्वा तु विधिवत्ततः स्नायात्सितासिते ॥

इति वचनात् । छिन्नानि केशलोमनखादीनि तीर्थतीरे गर्तं कृत्वा तत्र निक्षिपेत् । गङ्गायां तु यथा स्वयमेव केशादीनि गङ्गाजले पतन्ति तथा वापयेत । अपि वा वायुनेरितानि जले यथा पतन्ति तत्र देश उपविष्टो वापयेत् ।

केशानां यावती संख्या छिन्नानां जाह्नवीजले ।
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

इति वचनात् । स्नानोत्तरं तर्पणं ततस्तीर्थश्राद्धमिति चन्द्रिकायाम् । त्रिस्थलीसेतौ वचनम्—

प्रत्यावृद्धोदकस्नानं नद्यां वर्ज्यं द्विजातिभिः ॥ इति ।

यत्र स्थलविशेषे नद्यां विपरीतप्रवाहादि तत्र स्नानं न कार्यमित्यर्थः । निषेधान्तरमपि तत्रैव—

शाल्मलीतिन्तिणीनिम्बकरञ्जाश्च हरीतकी ।
कोविदारकपित्थार्कबदर्यैरण्डशिग्रवः ॥
शेलुश्च खदिरश्चैषां स्नानं छायासु वर्जयेत् ।

बदरी च बिभीतका, इति पाठान्तरम् । सिन्धौ ब्रह्मपुराणम्—

अकालेऽप्यथवा काले तीर्थे श्राद्धं च तर्पणम् ।
अविलम्बेन कर्तव्यं नैव विघ्नं समाचरेत् ॥
यदैव दृश्यते तीर्थं तदा पर्वसहस्रकम् ॥ इति ।

एतच्च तीर्थस्नानतर्पणश्राद्धादि मलमासेऽपि कार्यम् । तथाऽऽशौचे रात्रावपि कृतभोजनोऽपि कुर्यात् । मुण्डनं तु परेद्युरेव पितृमृतिवत् ।

---

१ ग. °त्र क्षि° । २ ग. °रात्रे । अ° ।

श्राद्धं त्वामेन हेम्ना वा न त्वन्नेन । अन्नश्राद्धं तु रात्रौ भोजनोत्तरं च तीर्थप्राप्तौ द्वितीयदिने । आशौचे तु तदपगम एव । इदं चाऽऽकस्मिक-तीर्थप्राप्तौ । न तु बुद्धिपूर्वकमाशौचादौ तीर्थप्राप्तिः कार्या । अत्र तर्पणं विवाहाद्यनन्तरे काले निषिद्धदिनेऽपि सतिलं कार्यम् । इदं च तर्पण-मार्द्रवासा एव जले कुर्यात् । आर्द्रवासा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जप-मिति वचनात् । तत्राऽऽदौ स्नानाङ्गतर्पणं कृत्वा पश्चात्तथैव देवर्षितर्पणं कृत्वा पितॄणामपि कार्यम् । संन्यासिना तु तीर्थेऽपि तर्पणश्राद्धादिकं न कार्यम् । स्नानादिकं तु कार्यमेव ।

अथ तीर्थश्राद्धम् । तत्र रात्रिसंध्ययोर्भुक्तवतश्च तीर्थप्राप्तौ द्वितीय-दिने । आशौचे तीर्थप्राप्तावाशौचान्ते । मलमासे तीर्थप्राप्तौ तदा श्राद्धं कृत्वा शुद्धमासे पुनः कार्यमिति भट्टोजीदीक्षिताः । चन्द्रिकायां पद्म-पुरा[3]णम्—

> तीर्थश्राद्धं प्रकुर्वीत पक्वान्नेन विशेषतः ।
> आमान्नेन हिरण्येन कन्दमूलफलैरपि ॥

एतत्तीर्थजलसमीपे चेदामेन हेम्ना वा गृहे त्वन्नेनैवेति केचिद्व्यव-स्थामाहुः ।

स्कन्दपुराणे—ब्राह्मणान्न परीक्षेत तीर्थक्षेत्रनिवासिनः ।

एतच्च श्राद्धार्हब्राह्मणालाभे वेदितव्यमिति त्रिस्थलीसेतुसारे । पाति-त्याद्यत्यन्तदोषयुक्तस्तु परिहर्तव्य एवेति स्मृतिरत्नावल्याम् ।

देवीपुराणे—श्राद्धं च तत्र कर्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम् ।

> तथा—अर्घ्यमावाहनं चैव द्विजाङ्गुष्ठनिवेशनम् ।
> तृप्तिप्रश्नं च विकिरं तीर्थश्राद्धे विवर्जयेत् ॥

> तथा—आवाहनं न दिग्बन्धो न दोषो दृष्टिसंभवः ।
> सकारुण्यं च कर्तव्यं तीर्थश्राद्धं विचक्षणैः ॥

भविष्ये—आवाहनं विसृष्टिश्च तत्र तेषां न विद्यते ॥ इति ।

अग्नौकरणं नेति स्मृतिरत्नावल्याम् । कर्तव्यमिति बहवः । तच्च विप्रभोजने पाणावेव । यदा विप्राभावे तीर्थसमीपे कुशबटुषु श्राद्धं क्रियते तदा तीर्थजल एव होम इति गोपीनाथभट्टाः । तत्रैव देवलः—

१ क. ख. राभ्यादी ती° । २ घ. °हाद्यानन्तरका° । ३ ग. °राणे । त°ा ।

न पात्रं श्येनकाकादीन्पक्षिणः प्रतिषेधयेत्।
तद्रूपाः पितरस्तत्र समायान्तीति वै श्रुतिः॥

विष्णुधर्मोत्तरे—तीर्थश्राद्धे सदा पिण्डान्क्षिपेत्तीर्थे समाहितः।
दक्षिणाभिमुखो भूत्वा पित्र्या दिक्सा प्रकीर्तिता॥ इति।

तीर्थश्राद्धमन्यद्वा सपुत्राविधवा नैव कुर्यात्।

सपुत्रया न कर्तव्यं भर्तुः श्राद्धं कदाचनेति निषेधात्। केचित्पुत्रवत्याऽपि पुत्रासंनिधाने ब्राह्मणद्वारा श्राद्धं करणीयमित्याहुः। अपुत्रविधवया तु कार्यमेव। यतिरपि न कुर्वीत। न कुर्यात्सूतकं भिक्षुः श्राद्धं पिण्डोदकक्रियामिति वचनात्। एतच्चानुपनीतेनापि कार्यमिति कमलाकरः। जीवत्पितृकेणापि कार्यम्।

वृद्धौ तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते सति।
येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सुतः॥

इति स्मरणात्। अत्र तर्पणे श्राद्धे च पितरः पूर्वोक्तसकृन्महालयश्राद्धवज्ज्ञेयाः। अत्र पिण्डप्रदाने सर्वपिण्डान्ते सामान्यपिण्डं दद्यात्।

ततः पिण्डमुपादाय हविषः संस्कृतस्य च।
ज्ञातिवर्गस्य सर्वस्य सामान्यं पिण्डमुत्सृजेत्॥

इति पृथ्वीचन्द्रोदयोदाहृतवचनात्। तर्पणेऽपि सामान्याञ्जलिमाब्रह्मस्तम्बेत्यादिवायवीयोक्तश्लोकद्वयेन दद्यादिति त्रिस्थलीसेतुसारे। अत्र तर्पणश्राद्धयोः समानोपादानाच्छ्राद्धाङ्गतर्पणं पृथक्कार्यमिति केचित्। अपि वा कालैक्यात्प्रसङ्गसिद्धिरित्यन्ये। तीर्थश्राद्धे काम्यत्वे धूरिलोचनौ। नित्यत्वे पुरूरवार्द्रवावेव। केचिद्धुर्धराविति वदन्ति। पठन्ति च—तीर्थे चैव धुर्धराविति। तच्चिन्त्यम्। तीर्थश्राद्धं यथोक्तविधिना श्राद्धकरणाशक्तौ पूर्वोक्तानुकल्पैनैकब्राह्मणदर्भबद्वामहिरण्यपिण्डदानमात्रादिविधिना कुर्यात्। अशक्तौ तर्पणमात्रम्। अविभक्ता भ्रातरो युगपत्तीर्थे गताश्चेज्ज्येष्ठेनैव कार्यम्। विभक्तास्तु पृथगेव। नदीनां रजोदोषकाले तत्र स्नानादि न कुर्यात्। तदुक्तं सिन्धौ—

सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः।
तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः॥ इति।

---

१ क. ख. 'श्राद्धं यथोक्तविधिना क॰'।

एकयोजमादिषड्योजनगान्ताः स्रवन्त्यः कुल्याः। ततो दशयोजनगान्ता अल्पनद्यः। ततश्चतुर्विंशतियोजनगान्ता नद्यः। तदधिकयोजनगान्ताः समुद्रगाश्च महानद्यः। यत्र च पुराणादिषु महानदीव्यपदेशस्ता अपि महानद्यः। महानदीनामपि रजोदोष उक्तो भविष्योत्तरपुराणे—

आदौ तु कर्कटे देवि महानद्यो रजस्वलाः।
त्रिदिनं तु चतुर्थेऽह्नि शुद्धाः स्युर्जाह्नवी यथा॥

महानद्यश्च ब्रह्मपुराणे—

गोदावरी भीमरथी तुङ्गभद्रा च वेणिका।
तापी पयोष्णी विन्ध्यस्य दक्षिणस्थाः प्रकीर्तिताः॥
भागीरथी नर्मदा च यमुना च सरस्वती।
विशोका च वितस्ता च विन्ध्यस्योत्तरतः स्थिताः॥
द्वादशैता महानद्यो देवर्षिक्षेत्रसंभवाः। इति।

गङ्गादिविषये तु देवलः—

गङ्गा च यमुना चैव प्लक्षजाता सरस्वती।
रजसा नाभिभूयन्ते ये चान्ये नदसंज्ञकाः॥

नदाश्च—शोणसिन्धुहिरण्याख्याः कोकिलाहितघर्घराः।
शतद्रुश्च नदाः सप्त पावनाः परिकीर्तिताः॥ इति।

अन्यत्र रजोदुष्टमपि जलं गङ्गाजलसंयुतं सदटुष्टं भवति। अयं च रजोदोषस्तीरवासिनां नास्तीति योगयाज्ञवल्क्यः। वायुपुराणे—

अधिमासे जन्मदिने अस्ते च गुरुशुक्रयोः।
तीर्थयात्रा न कर्तव्या गयां गोदावरीं विना॥

पुराणान्तरे च—

गोदावर्यां गयायां च श्रीशैले ग्रहणद्वये।
सुरासुरगुरुणां च मौढ्यदोषो न विद्यते॥

वायवीये—गयायां सर्वकालेषु पिण्डं दद्याद्विधानतः।
अधिमासे जन्मदिने अस्ते च गुरुशुक्रयोः॥
न त्यक्तव्यं गयाश्राद्धं सिंहस्थे च बृहस्पतौ।

पद्मपुराणे—काशीमुद्दिश्य यातानां सर्वः स्यात्समयः शुभः।
मङ्गलं सकलं वस्तु न किंचिद्धि विचारयेत्॥ इति।

---

१ घ. °किलो हि°।

तीर्थे संक्षेपतः सर्वप्रायश्चित्तमपि कुर्वन्ति शिष्टाः ।

अथ संक्षेपतस्तीर्थविधिप्रयोगः । तीर्थप्राप्तिदिनात्पूर्वदिने प्राप्तिदिने वोपोष्य कार्पटीवेषं विधाय पादुकायानादि परित्यज्य पादचारी तीर्थं दृष्ट्वा साष्टाङ्गं प्रणम्य तीर्थसमीपमेत्याक्षतगन्धपुष्पफलताम्बूलहिरण्यादियुक्तमञ्जलिममुकतीर्थाय नम इति दत्त्वा तत्रस्थान्द्विजांश्च साष्टाङ्गेन प्रणम्य तदनुज्ञया शरीरमलापकर्षस्नानं तूष्णीं कृत्वाऽऽर्द्रवासा ब्रह्मदण्डार्थं यथाशक्ति हिरण्यं ब्राह्मणानामग्रे निधाय समस्तसंपदिति श्लोकचतुष्टयं पठन्ब्राह्मणान्प्रदक्षिणीकृत्य साष्टाङ्गं प्रणम्य प्रार्थयेत् ।

सर्वे धर्मविवेक्तारो गोप्तारः सकला द्विजाः ।
मम देहस्य संशुद्धिं कुर्वन्तु द्विजसत्तमाः ॥
मया कृतं महाघोरं ज्ञातमज्ञातकिल्बिषम् ।
प्रसादः क्रियतां मह्यं शुभानुज्ञां प्रयच्छथ ॥
पूज्यैः कृतपवित्रोऽहं भवेयं द्विजसत्तमैः ।

मामनुगृह्णन्तु भवन्त इत्युक्त्वा विप्रानुमत्या यथाशक्ति प्रायश्चित्तं निश्चित्य देशकालौ स्मृत्वाऽमुकगोत्रस्यामुकशर्मणो मम जन्मान्तराभ्यासाज्जन्मप्रभृत्यद्ययावज्ज्ञानाज्ञानकामाकामसकृदसकृत्कृतकायिकवाचिकमानसिकसांसर्गिकस्पृष्टास्पृष्टभुक्ताभुक्तपीतापीतसकलपातकातिपातकोपपातकलघुपातकसंकरीकरणमलिनीकरणापात्रीकरणजातिभ्रंशकरप्रकीर्णकपातकानां मध्ये संभावितपातकानां निरासार्थं युष्मदनुज्ञयाऽमुकप्राजापत्यात्मकप्रायश्चित्तप्रत्याम्नायभूतं गोनिष्क्रयद्रव्यं ब्राह्मणेभ्यो दातुमहमुत्सृज्य इति संकल्प्य तद्द्रव्यं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वाऽनेन प्रायश्चित्ताचरणेन सकलपापापहमहाविष्णुः प्रीयताम् । इति प्रायश्चित्तं कृत्वा पुनर्देशकालौ स्मृत्वा मम समस्तपापक्षयार्थमस्मिन्नमुकतीर्थे वपनं करिष्य इति संकल्प्य

आत्मनः शुद्धिकामश्च पितॄणां तृप्तिहेतवे ।
वपनं कारयाम्यद्य हे गङ्गे तव संनिधौ ॥
यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च ।
केशानाश्रित्य तिष्ठन्ति तस्मात्केशान्वपाम्यहम् ॥

इति मन्त्रमुक्त्वा प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा कक्षोपस्थवर्जं श्मश्रुकेशलोमनखानि वापयेत् । तीर्थान्तरे तु हे तीर्थ तव संनिधौ । समुद्रे हे सिन्धो तव संनिधाविति यथार्थमूहः । इदं केशवापनं शिखामारभ्या-

धस्तात्कार्यम् । एवं वापनं विधाय शुद्ध्यर्थं तूष्णीं स्नात्वा द्वादशाङ्गुलमपामार्गादिदन्तधावनकाष्ठम्,

आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवसूनि च ।
ब्रह्मप्रज्ञां च मेधां च त्वं नो देहि वनस्पते ॥

इति मन्त्रेणाऽऽदाय—

मुखदुर्गन्धिनाशाय रदानां च विशुद्धये ।
ष्ठीवनाय च गात्राणां कुर्वेऽहं दन्तधावनम् ॥

इति मन्त्रेण दन्तान्संशोध्य द्वादश गण्डूषान्कृत्वाऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालस्मरणपूर्वकं हेमाद्र्याद्युक्तप्रकारेण स्नानसंकल्पं कुर्यात् । स यथा—अस्य श्रीमन्महाभगवतः सच्चिदानन्दरूपस्य श्रीमदादिनारायणस्याचिन्त्यापरिमितशक्त्या भ्रियमाणानां महाजलौघमध्ये परिभ्रममाणानामनेककोटिब्रह्माण्डानामेकतमेऽव्यक्तमहदहंकारपृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाद्यावरणैरावृतेऽस्मिन्महति ब्रह्माण्डकटाहकरण्डे सकलजगदाधारशक्तिकूर्मवराहानन्तैरावतपुण्डरीकवामनकुमुदाञ्जनपुष्पदन्तसार्वभौमसुप्रतीकाष्टदिग्गजोपरिप्रतिष्ठितातलवितलसुतलतलातलरसातलमहातलपातालाख्यसप्तलोकोपरिभागे भूर्लोके भुवर्लोकस्वर्लोकमहर्लोकजनोलोकतपोलोकसत्यलोकाख्यलोकषट्कस्याधोभागे महाकालायमानफणिराजशेषसहस्रफणामण्डलविधृते दिग्दन्तिशुण्डादण्डस्तम्भिते बहिरन्धतमसाऽऽवृतेनान्तःसूर्यप्रकाशितेन लोकालोकाचलेन वलयिते लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिक्षीरस्वादूदकाख्यमहार्णवपरिवेष्टिते जम्बुप्लक्षकुशक्रौञ्चशाल्मलशाकपुष्कराख्यसप्तद्वीपविराजिते स्वर्णप्रस्थचन्द्रकश्वेतावर्तरमणसिंहलमहारमणपारसीकपाञ्चजन्यलङ्काद्युपद्वीपैर्विराजित एवंविधसरोरुहाकारपञ्चाशत्कोटियोजनविस्तीर्णभूमण्डले तुहिनाचलहेमकूटनिषधनीलश्वेतशृङ्गिगन्धमादनपारियात्राख्याष्टसीमाचलैर्विभक्ते तन्मध्यवर्तिभारतकिंपुरुषहरिवर्षेलावृतरम्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्वकेतुमालाख्यनववर्षशोभिते जम्बुद्वीपे नानावर्णकेसराचलशिखररत्नबीजाश्रितभूसरोरुहकर्णिकायमानस्य मेरोर्दक्षिणदिग्भागे दक्षिणोदधिहिमाचलयोर्मध्यप्रदेशे नवसहस्रयोजनविभक्त इन्द्रद्वीपकशेरुताम्रपर्णीगभस्तिनागसौम्यगन्धर्ववारुणभारताख्यनवखण्डवत्यस्मिन्भारते वर्षे दक्षिणोदधि-

---

१ क. ख. 'मेऽस्मिन्नव्य°' । २ ग. 'पसहित' ।

प्रभृतिसहस्रयोजनवति भरतखण्डे स्वाम्यवन्तिकुरुक्षेत्रादिसमभूमध्यरे-
खाया अमुकदिग्भागेऽयोध्यामथुरामायाकाशीकाञ्च्यवन्तिद्वारवत्यादि-
मुक्तिक्षेत्रवत्यामस्यां कर्मभूमौ भागीरथीविन्ध्याचलगोदावरीणां दक्षि-
णदिग्भागे कावेरीमलयाचलरामसेतूनामुत्तरदिग्भागे श्रीशैलहेमकूट-
किष्किन्धागरुडाचलवेङ्कटाचलारुणागिरिहस्तिगिरिप्रभृतिपुण्यशैलवति
दण्डकारण्ये नानापुण्यतीर्थवत्यस्मिन्देशविशेषेऽमुकतीर्थे श्रीमदनेकको-
टिब्रह्माण्डघटनायासरोमविवरस्य विराड्रूपिणो भगवतो महापुरुषस्य
शेषपर्यङ्कशायिनः श्रीविष्णोराज्ञया प्रवर्तमानस्य तन्नाभिस्थानसरोरुहा-
दुत्पन्नस्य सकलवेदनिधेः सकलजगत्स्रष्टुः परार्धद्वयजीविनो ब्रह्मणः
प्रथमपरार्धपञ्चाशत्यामतीतायां द्वितीयपरार्धे श्वेतवराहकल्पे प्रथमवर्षे
प्रथममासे प्रथमपक्षे प्रथमदिवसेऽहनि उदयादित्रयोदशघटिकास्वती-
तासु स्वायंभुवस्वारोचिषोत्तमतामसरैवतचाक्षुषाख्येषु षट्सु मनुषु
व्यतीतेषूपरितनघटिकायां सप्तमे वैवस्वतमन्वन्तरे सप्तविंशतिमहायुगेषु
गतेषु अष्टाविंशतितमे महायुगे पुरुहूतनामेन्द्रसमये कृतत्रेताद्वापरेषु
गतेषु वर्तमाने कलियुगे प्रथमपादे बौद्धावतारे शालिवाहनशके सौर-
चान्द्रमाने प्रभवादिषष्टिसंवत्सरान्तर्गतप्रथमविंशत्यां वर्तमाने व्यावहा-
रिके प्रमोदनामसंवत्सरे दक्षिणायने वर्षर्तौ भाद्रपदे मासे शुक्लपक्षे
दशम्यां पुण्यतिथौ मन्दवासरे पूर्वाषाढानक्षत्र आयुष्मद्योगे तैतिलक-
रणे सिंहस्थे सूर्ये धनुस्थे चन्द्रे सिंहस्थे भौमे कन्यास्थे बुधे वृषभस्थे
देवगुरौ तूलास्थे शुक्रे वृश्चिकस्थे शनैश्चरे कन्यास्थे राहौ मीनस्थे केता-
वेवंगुणविशिष्टपुण्यकालेऽमुकगोत्रस्यामुकनक्षत्रेऽमुकराशौ जातस्यामुक-
नामधेयस्य ममेह जन्मनि जन्मान्तरे च नानायोनिषु ज्ञानतोऽज्ञा-
नतश्च बाल्यकौमारयौवनवार्धकेषु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थासु मनोवाक्काय-
कर्मभिः कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यैस्त्वक्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणवाक्पा-
णिपादपायूपस्थैः संभावितानां प्रकाशकृतब्रह्महत्यासुरापानसुवर्णस्तेय-
गुरुतल्पगाख्यानां महापातकानां तत्संसर्गाद्यतिपातकानां रहस्यकृतब्रह्म-
हत्यासुरापानसुवर्णस्तेयगुरुतल्पगाख्यानां महापातकानां तत्संसर्गित्वानु-
ग्राहकत्वप्रयोजकत्वमित्रभावोपदेष्टृत्वानुमन्तृत्वप्रोत्साहकत्वादिमहापात-
कप्रतिदिष्टातिपातकानां गुर्वधिक्षेपवेदनिन्दासुहृद्वधाधीतनाशनादिब्रह्म-
हत्यासमकपपातकानामुत्कर्षानृतभाषणाभक्ष्यभक्षणरजस्वलामुखास्वाद-
नादिसुरापानसमपातकानामश्वरत्नमनुष्यहरणनिक्षेपहरणदेवब्राह्मणद्रव्य-
भूमिहरणधेनुहरणादिसुवर्णस्तेयसमकपपातकानां पितृष्वसृमातृष्वसृमातु-

लभार्याज्येष्ठभ्रातृपत्नीमातुःसपत्नीपितृव्यपत्नीपितुव्यपत्नीभगिनीदुहितृसखिभार्याकुमार्यज्ञातकृयन्तजस्त्रीस्नुषानृपपत्नीश्रोत्रियर्त्विगुपाध्यायाचार्यमित्रपत्नीरजस्वलाशरणागताहीनवर्णासयोनिजासगोत्रास्त्रीगमनादिगुरुतल्पसमकृपपातकानां सोमयागस्थक्षत्रियवैश्यवधाविज्ञातगर्भारजस्वलात्रिगोत्रादीक्षितस्त्रीगुर्विणीवधादिमहापातकसमकृपपातकानामुत्कर्षणानृतभाषणकलञ्जादिनिषिद्धभक्षणरजस्वलामुखास्वादन(?)कूटसाक्ष्यसुहृद्बन्धनादिपरिवेदनमृतकाध्ययनाध्यापनपारदार्यपारिवित्त्यवार्धुष्यलवणविक्रयस्त्रीशूद्रविट्क्षत्रियवधनिन्दितार्थोपजीवननास्तिक्यव्रतलोपकरणसुतविक्रयधान्यपशुस्तेयायाज्ययाजनपितृमातृसुतादित्यागतटाकारामविक्रयकन्यादूषणपरनिन्दकयाजनपरिवित्तिकन्याप्रदानकौटिल्यव्रतलोपात्मार्थक्रियारम्भमद्यपस्त्रीनिषेवणस्वाध्यायाग्निपरित्यागेन्धनार्थद्रुमच्छेदनस्त्रीहिंसनयन्त्रविधानव्यसनात्मविक्रयशूद्रद्रव्यहीनसख्यहीनयोनिनिषेवणानाश्रमवासपरान्नपुष्टयसच्छास्त्राभिगमनाकराधिकारिताभार्याविक्रयाद्युपपातकानामजाविखरोष्ट्रमृगेभमीनाहिमहिषाश्ववधादिसंकरीकरणानां कृमिकीटवयोवधमद्यानुगतद्रव्यभोजनफलेक्षुकुसुमस्तेयादिमलिनीकरणानां निन्दितधनधान्यकरीषजीवनासत्यभाषणशूद्रसेवाद्यपात्रीकरणानां मद्यगन्धाघ्राणब्राह्मणपीडनसामान्यस्त्रीमैथुनादिजातिभ्रंशकरणानां विहितकर्मत्यागनिषिद्धाचरणेन्द्रियानिग्रहपरमर्मोद्घाटनसूचकत्वाशौचस्नानसंध्यावन्दनजपहोमपञ्चमहायज्ञरहितभोजनदिवाद्विवारभोजनसस्यच्छेदनतरुगुल्मलतादिच्छेदनक्लैब्यस्त्रीवश्यश्वपतिक्लीबव्रात्यपरिवेत्तृपरिवित्तिशूद्रसेवकवार्धुषिकनिजकर्मविहीनान्नभोजनयत्यन्नभोजनयतिप्रेरितान्नयतिपक्वान्नयतिपात्रस्थान्नयतिस्पृष्टयतिदापितान्नभोजनशूद्रस्पृष्टशूद्रदृष्टशूद्रानुमतशूद्राधिकृतशूद्रयाचितान्नभोजनग्रहणभोजनग्रहणकालपक्वान्नभोजनपर्वकालरात्रिभोजनानिवेदितान्नभोजनहस्तदत्तान्नहस्तपरिविष्टान्नादिभोजनप्रेतपिशाचोद्देश्यभोजनबलिदत्तान्ननीराजितान्नभोजनवटाश्वत्थादिनिषिद्धपात्रभोजनग्रामयाजकदेवलकवृषलीपतिमाहिषिकशिवद्विजशाक्तपाषण्डपाशुपतचिह्निताङ्कचिकित्सकज्यौतिषिकाशौचिपतितान्नभोजनभिन्नकांस्यपात्रभोजनताम्रालाबुदारुपाषाणमृत्पात्रभोजनरजस्वलाचाण्डालादिवाक्यश्रवणभोजनदग्धपुरीषपूतिगन्धिमुक्तोच्छिष्टभोजनगणान्नदीक्षितान्नशूद्रपुरोहितान्नपर्यायान्नशूद्रपात्रस्थान्नभोजनमहापुरुषोद्दिष्टान्नभोजनानुचितान्नभोजनशूद्रभुक्तशेषान्नग्रा-

१ क. ख. °कत्वशौ° ।

मान्त्यजदत्तशेषान्नभोजनसदाभिक्षान्नदंपतीभुक्तशेषान्नभोजनजैनबौद्ध-
चार्वाकसत्त्वब्राह्मणान्नभोजनकारागृहपानभोजनखरोष्ट्राजाविमहिषीक्षी-
रादिपानविवत्साविगतगर्भानिर्दशगोक्षीरादिपानस्तन्यपानवामहस्तैकह-
स्तवर्षधारापरदत्तजलपानपिण्याककृसरसंयावपायसापूपमांसपुरोडाशा-
दिवृथाभक्षणरेतोविण्मूत्रकेशकीटकादिमिश्रितान्नभोजनताह्ग्जलपान-
च्छर्दितान्नभोजनवार्ताककलिङ्गगृञ्जनरक्तमूलकादिनिषिद्धभक्षणनिषि-
द्धशिवनिर्माल्यादिभक्षणारनालैयवतण्डुलान्नभक्षणगोमुखजलपानयोनि
भक्षणयोन्यास्वादनदिवास्वापनदिवामैथुनदासीवेश्याकुलटावितन्तुपरा-
वरुद्धगर्भिणीसाधारणीभूतपरस्त्रीगमनतिर्यग्योनिगमनमुखमैथुनरथ्यारा-
जमार्गवृक्षच्छायावृक्षदेवालयगृहाङ्गणगोष्ठवृन्दावनजलाशयादिस्थलरे-
तोविण्मूत्रकरणपितृमात्राचार्यादिशुश्रूषाराहित्यदर्शमहालयसंक्रान्तिव्य-
तीपाताष्टकालभ्ययोगगजच्छायादिश्राद्धविस्मरणग्रहणपुण्यकालादिस्ना-
नदानादिराहित्यसंध्यात्रयवस्त्रपरिवर्तनोपासनादिराहित्यसंध्याकालसं-
लापताम्बूलचर्वणभोजनमैथुननिद्राद्येकादश्यहोरात्रभोजनाशुद्धजलस्ना-
ननग्नस्नानामन्त्रकस्नाननिषिद्धदिनाभ्यङ्गस्नानसंनिहिततीर्थोल्लङ्घनती-
र्थास्नानकच्छराहित्यद्विकच्छकौपीनपुच्छादिकृतकच्छकत्वस्वग्रामदेवो-
त्सवादर्शनतदुत्सवजनपदग्रामकुलाचारोल्लङ्घनगुर्वाचार्यविप्रश्रोत्रिया-
हिताग्निनृपकार्योल्लङ्घनविप्रत्वंकारहुंकारतिरस्कारवादपराजयप्रापणास-
हायारण्यमार्गगमनब्राह्मणदण्डनभर्त्सनताडनशोणितस्रावणमलिनामे-
ध्यनीलादिवस्त्रधारणहरिहरगुर्वाचार्यनिन्दाश्रवणब्रह्मदूषणक्षोभकरणस-
दृवृत्तिपरित्यागक्षात्त्रियादिवृत्तिधनार्जनगोनिरोधनस्वयंधृतहलकर्षणकृ-
षिजीवनोत्कोचजीवनपीतावशिष्टोदकस्नानचाण्डालकारितकृषिजीवन-
चाण्डालकारितकृषिधान्यशलाटुपुष्पफलभोगचाण्डालकृतवापीकूपत-
टाकोदकपानान्यकारितप्रपाजलपानकरमर्दिततक्रपानादिशिरोभ्यक्ताव-
शिष्टतैलपानसाभिलाषविषयदर्शनदुर्मरणसंकल्पकरणशस्त्रधारणसाभि-
लाषपरस्त्रीनिरीक्षणमिथुनीभूतस्त्रीनिरीक्षणनग्नस्त्रीनिरीक्षणहीनवर्णाभि-
वादनचार्वाकपाषण्डपूजितदेवाभिवादनपरोपतापकरणपरोपकारनाशतृ-
णगुल्मलतादिनाशगोमांसगन्धाघ्राणचाण्डालस्पर्शनदर्शनसंभाषणपाक-
भेदपङ्क्तिभेदकरणम्लेच्छमध्यनिवासम्लेच्छद्रव्योपभोगयाचमानदीनान्ध-
कृपणक्षेपणतिलादिनानाप्रकारदुष्प्रतिग्रहनियमरहितवेदपुराणशास्त्राध्य-

---

१ क. ख. 'ल्पकृत'। २ क. ख. °क्षनगो°। ३ क. ख. 'पणाक्षे'।

यनाध्यापनव्यवहारपक्षपातसाधारणब्राह्मणगृहसीमाकुल्यातटाककूपारामाद्यपहरणपशुपक्षिबन्धनशीतवातातपवर्षचौराद्यापद्गतदुःखानिवारणानर्हासनशयनप्रदानविषमभाषणवाक्पारुष्यदण्डपारुष्याविहितकालेऽविहिताचरणमित्रस्वामिसुहृदाचार्येष्टभार्यादेवतावञ्चनपरमात्मस्मरणराहित्यादीनां प्रकीर्णकानां सकृत्कृतानामभ्यस्तानामत्यन्तचिरकालनिरन्तराभ्यस्तानां महापातकादीनां प्रकीर्णकान्तानां नवविधानां बहुविधानां सर्वेषां पापानामपनोदार्थमेतत्तीर्थस्नानादिकल्पोक्तफलावाप्त्यर्थं श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं चास्मिन्नमुकतीर्थे स्नानमहं करिष्ये । एवं यथादेशं यथाकालं यथाकामं देशकालोल्लेखनपूर्वकं संकल्पं कृत्वा दशविधस्नानानि कुर्यात् । तत्र भस्मगोमयमृत्तिकास्नानानि सर्वप्रायश्चित्तोक्तप्रकारेण कुर्यात् । यद्वा मा नस्तोक इति मन्त्रेण भस्मना प्रथमम् । गन्धद्वारामिति मन्त्रेण गोमयेन द्वितीयम् । स्योना पृथिवीति मृत्तिकया तृतीयम् । आपो हि ष्ठेति मन्त्रेणोदकेन चतुर्थम् । गायत्र्या गोमूत्रेण पञ्चमम् । गन्धद्वारामिति गोमयेन षष्ठम् । आप्यायस्वेति क्षीरेण सप्तमम् । दधिक्राव्ण इति दध्नाऽष्टमम् । घृतं मिमिक्ष इति घृतेन नवमम् । देवस्य त्वेति कुशोदकेन दशमम् । अत्र कुशोदकेन[1] स्नामीति मन्त्रशेषः । ततः—

ॐ नमामि गङ्गे तव पादपङ्कजं सुरासुरैर्वन्दितदिव्यरूपम् ।
भुक्तिं च मुक्तिं च ददासि नित्यं भावानुसारेण सदा नराणाम् ॥

ॐ सागरस्वननिर्घोष दण्डहस्त सुरान्तक ।
जगत्स्रष्टर्जगन्मर्दिन्नमामि त्वां सुरेश्वर ॥
तीक्ष्णदंष्ट्र महाकाय कल्पान्तदहनोपम ।
भैरवाय नमस्तुभ्यमनुज्ञां दातुमर्हसि ॥

इत्युक्त्वा नाभिमात्रे जले नद्यां प्रवाहाभिमुखः स्थावरे तटाके च सूर्याभिमुखः स्थित्वा

ॐ नमो देवदेवाय शितिकण्ठाय दण्डिने ।
रुद्राय चापहस्ताय चक्रिणे वेधसे नमः ॥
सरस्वती च सावित्री वेदमाता गरीयसी ।
संनिधात्री भवत्यत्र तीर्थे पापप्रणाशिनी ॥
ॐ प्रपद्ये वरुणं देवमम्भसां पतिमूर्जितम् ।
याचितं देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये ॥

---

१ ग. °के स्नामीति ।

ॐ हिरण्यशृङ्गं वरुणं प्रपद्ये तीर्थं मे देहि याचितः ।
यन्मया भुक्तमसाधूनां पापेभ्यश्च प्रतिग्रहः ॥
यन्मे मनसा वाचा कर्मणा वा दुष्कृतं कृतम् ।
तन्न इन्द्रो वरुणो बृहस्पतिः सविता च पुनन्तु पुनः पुनः ॥
नमोऽग्नयेऽप्सुमते नम इन्द्राय नमो वरुणाय नमो वारुण्यै नमोऽद्भ्यः ।
यदपां क्रूरं यदमेध्यं यदशान्तं तदपगच्छतात् ।
अत्याशनादतीपानाद्यच्च उग्रात्प्रतिग्रहात् ॥
तन्नो वरुणो राजा पाणिना ह्यवमर्शतु ।
सोऽहमपापो विरजो निर्मुक्तो मुक्तकिल्बिषः ॥
नाकस्य पृष्ठमारुह्य गच्छेद्ब्रह्मसलोकताम् ।
यश्चाप्सु वरुणः स पुनात्वघमर्षणः ॥

इति मन्त्रानुक्त्वा बद्धशिखां पुरतः कृत्वा त्रिवारमवगाह्य शरीरं प्रक्षाल्याऽऽपो हि ष्ठेति नवर्चसूक्तेन[1] मार्जनं विधायाङ्गुष्ठमूलेन जलं प्रदक्षिणमालोडयेत् । तत्र मन्त्रः—इमं मे गङ्ग इत्यस्य मेधः(धाः)सिन्धुर्नद्यो[2] जगती । जलालोडने वि० । ॐ इमं मे गङ्गे०मया । इत्यालोड्य याः प्रवत इत्यस्य वसिष्ठो नद्यो जगती० । तीर्थाभिमर्शने वि० । ॐ याः प्रवतो निवत०भवन्तु । इति तीर्थमभिमृश्य यथाशक्ति पवित्राङ्लिङ्गमन्त्रान्पठित्वा तत्तत्तीर्थमाहात्म्योक्तमन्त्रैरर्घ्याणि दद्यात् । सामान्यार्घ्यदानमन्त्रास्तु—

नमः कमलनाभाय नमस्ते जलशायिने ।
नमस्तेऽस्तु हृषीकेश गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते ॥ १ ॥
एहि सूर्य सहस्रांशो तेजोराशे जगत्पते ।
अनुकम्पय मां भक्त्या गृहा० ॥ २ ॥
विष्णुपादाब्जसंभूते गङ्गे त्रिपथगामिनी(नि) ।
भागीरथीति विख्याते गृहा० ॥

[3]इत्यर्घ्याणि दत्त्वा, ऋतं चेत्यघमर्षणं कृत्वाऽऽचम्य, ॐ नमो नारायणायेत्यष्टाक्षरमन्त्रम्[4], ॐ द्रुपदादिवेन्मुमुचानः स्विन्नः स्नात्वी मलादिव । पूतं पवित्रेणेवाऽऽज्यमापः शुन्धन्तु मैनसः । ॐ तद्विष्णोः परमं० ततम् । इति जपित्वा विष्णुं च स्मृत्वा केशवादिदामोदरान्तैर्द्वादशनामभिर्द्वादशकृत्व आप्लुत्य गायत्र्या शरीरे जलमभिषिच्य

१ ग. °वर्चेन म° । २ ग. °धनद्यो । ३ ग. °इत्याद्यर्घ्या । ४ क. ख. °क्षरं म° ।

नन्दिनी नलिनी सीता मालती च महापगा ।
विष्णुपादाब्जसंभूता गङ्गा त्रिपथगामिनी ।
भागीरथी भोगवती जाह्नवी त्रिदशेश्वरी ॥
द्वादशैतानि नामानि यत्र यत्र जलाशये ।
स्नानयुक्तः सदा भूयात्तत्र तत्र वसाम्यहम् ॥

इति गङ्गावाक्यं पठित्वा नाभिमात्रजले तिष्ठन्स्नानाङ्गतर्पणं कुर्यात् । तच्चेत्थम्—यज्ञोपवीती प्राङ्मुखः साक्षताभिरद्भिः, ब्रह्मादयो ये देवास्तान्देवांस्तर्पयामि । भूर्देवांस्तर्पयामि । भुवर्देवांस्तर्पयामि । स्वर्देवांस्तर्प० । भूर्भुवः स्वर्देवांस्तर्पयामीति पञ्चमन्त्रैरेकैकमञ्जलिं देवतीर्थेन दत्त्वा, उदङ्मुखो निवीती सयवाभिरद्भिः प्राजापत्यतीर्थेन कृष्णद्वैपायनादयो ये ऋषयस्तानृषींस्तर्प० । भूर्ऋषींस्तर्प० । भुवर्ऋषींस्त० । स्वर्ऋषींस्तर्प० । भूर्भुवःस्वर्ऋषींस्तर्प० । इति पञ्चभिर्द्वौ द्वावञ्जली दत्त्वा दक्षिणामुखः प्राचीनावीती पितृतीर्थेन सतिलाभिरद्भिः सोमः पितृमान्यमोऽङ्गिरस्वानग्निष्वात्ता अग्निः कव्यवाहनादयो ये पितरस्तान्पितॄंस्तर्प० । भूःपितॄंस्तर्प० । भुवःपितॄंस्तर्प० । स्वःपितॄंस्त० । भूर्भुवःस्वःपितॄंस्तर्पयामीति त्रिस्त्रिस्तर्पयित्वा तीरमेत्य

अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम ।
भूमौ दत्तेन तोयेन तृप्ता यान्तु परां गतिम् ॥

इति मन्त्रेणाञ्जलिं तटे निक्षिप्य

ये केचास्मत्कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः ।
ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम् ।

इति वस्त्रं तीरे निष्पीड्योपवीती

यन्मया दूषितं तोयं शारीरमलसंभवात् ।
तद्दोषपरिहारार्थं यक्ष्माणं तर्पयाम्यहम् ॥

इति यक्ष्मतर्पणं कृत्वा

ज्ञानतोऽज्ञानतो वाऽपि यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
तत्क्षमस्वाखिलं देवि जगन्मातर्नमोऽस्तु ते ॥

इति नदीं क्षमापयेत् । इति स्नानविधिः ।

अथ तर्पणम् । तत्र जले करणपक्ष आर्द्रवासा एव जानुमात्राधिकजले स्थित्वाऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य देवर्षिपितृतृप्ति-

---

१ क. ग. °त्ताः क°।

द्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थममुकतीर्थे देवर्षिपितृतर्पणं करिष्यमाणतीर्थश्राद्धाङ्गतर्पणं च तन्त्रेण करिष्य इति संकल्प्य देवर्षितर्पणं प्रजापतिस्तृप्यत्वित्यादि कृत्वा प्राचीनावीती दक्षिणामुखः सतिलजलेन नित्यतर्पणवत्पितृतर्पणं कृत्वा सर्वोद्देशेन तिलाञ्जलिं दद्यात्। तत्र मन्त्रः—

देवासुरास्तथा नागा यक्षगन्धर्वराक्षसाः।
पिशाचा गुह्यकाः सिद्धाः कूष्माण्डास्तरवः खगाः॥
जलेचरा भूनिलया वाय्वाधाराश्च जन्तवः।
तृप्तिमेतेन यान्त्वाशु मद्दत्तेनाम्बुनाऽखिलाः॥
नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये स्थिताः।
तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया॥
ये बान्धवाबान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः।
ते तृप्तिमखिलां यान्तु ये चास्मत्तोऽभिकाङ्क्षिणः॥
यत्र क्वचनसंस्थानां क्षुत्तृष्णोपहतात्मनाम्।
इदमक्षय्यमेवास्तु मया दत्तं तिलोदकम्॥

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं० अतीतकुलको० तिलोदकम्। इति मन्त्रैस्तर्पणं कुर्यात्। तीरे तर्पणपक्षे शुष्के वाससी परिधाय बर्हिरास्तीर्य तस्मिंस्तर्पयेदिति तर्पणविधिः।

अथ तीर्थश्राद्धप्रयोगः। देशकालोत्कीर्तनान्ते प्राचीनावीती पित्राद्यामान्तान्पितॄन्सकृन्महालयवदुच्चार्यैतेषां तृप्त्यर्थं तीर्थश्राद्धं सदैवं सपिण्डं पार्वणैकोद्दिष्टविधिनाऽन्नेन हविषा सद्यः करिष्य इति संकल्प्य क्षेत्रवासिनोऽन्यानपि च ब्राह्मणान्महालयवन्निमन्त्र्यार्घ्यावाहनविप्राङ्गुष्ठनिवेशनतृप्तिप्रश्नविकिरविसर्जनवर्जं सकृन्महालयवत्प्रयोगः। महालयपदस्थाने तीर्थपदोच्चारणम्। इदं विष्णुरित्यादि विष्णो हव्यं रक्षस्वेत्यन्तस्यान्ननिवेदनैकदेशस्य लोपः। अत्र धूरिलोचनौ पुरूरवार्द्रवौ वा देवौ। पिण्डदान आत्तपिण्डस्य पुरस्तादाब्रह्मणो ये पितृवंशजाता इत्यादिमन्त्रैः पिण्डान्तरदानं महालयवत्। पिण्डांस्तु तीर्थजल एव क्षिपेत्। इति तीर्थश्राद्धप्रयोगः।

अथ तीर्थश्राद्धानुकल्पाः। पाकाभाव आमश्राद्धं हिरण्यश्राद्धं वा कुर्यात्। तत्राप्यर्घ्यावाहनादीनां लोप एव। अत्राप्यशक्तौ पूर्वोक्तानुकल्पानामन्यतमेन कार्यम्। केवलैकपिण्डात्मकमप्युक्तमत्यशक्तं प्रति त्रिस्थलीसेतुसारे। तद्यथा—पूर्वोक्तपिण्डद्रव्याणां सक्त्वादीनामन्यतमेनैकं पिंडं कृत्वा संक्षेपतीर्थश्राद्धं करिष्य इति संकल्प्य

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
मातामहस्तत्पिता च प्रमातामहकादयः ॥
तेषां पिण्डो मया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठताम् ।

इति मन्त्रेणैकं पिण्डं दद्यादिति । तर्पणाशक्तौ तु आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तमिति मन्त्रद्वयेनैव तर्पणम् । तीर्थश्राद्धानन्तरं यथाविभवं तीर्थपूजां कृत्वा तदुद्देशेन ब्राह्मणान्सुवासिनीश्च यथाशक्ति भोजयित्वा दीनानाथादीन्परितोष्य स्वयं सुहृद्युक्तः श्राद्धशेषं भुञ्जीत । तद्दिन उपवासपक्षे श्राद्धशेषमवजिघ्रेदिति । इति तीर्थप्राप्तिदिनकृत्यम् ।

द्वितीयादिदिने नित्यवत् स्नानतर्पणतीर्थपूजनब्राह्मणभोजनादि यथाशक्ति कुर्यात् । विशेषं तु तत्तीर्थमाहात्म्योक्तप्रकारेण कुर्यात् । एवं यात्रां कृत्वा प्रत्यागत्य शोभने मुहूर्ते गृहप्रवेशं कृत्वा पूर्वोक्तघृतश्राद्धवद्घृतश्राद्धं कुर्यात् । तत्र सर्वान्पितॄनुच्चार्यैतेषां तृप्त्यर्थममुकतीर्थात्प्रत्यागमननिमित्तं घृतश्राद्धं करिष्य इति संकल्पवाक्ये विशेषः । अन्यत्समानम् । केचिद्दधिश्राद्धं कार्यमित्याहुः । तत्पक्षे दधिश्राद्धं करिष्य इति संकल्पः । अत्र दध्नः प्राधान्यम् । अन्यत्तु व्यञ्जनत्वेन देयमिति । इति यात्रोत्तरश्राद्धम् ।

इति श्रीमच्चित्तपावनकेळकर० श्राद्धमञ्जर्यां सामान्यसर्वतीर्थोपयोगी तीर्थविधिः ।

अथ प्रयागयात्रायां विशेषः । प्रयागयात्रां करिष्य इति संकल्पः । आन्तरालिकतीर्थानां प्रासङ्गिकत्वान्नैव संकल्पोल्लेखः । मुण्डननिर्णयस्तूक्तः प्राक् । सभर्तृकाणां स्त्रीणां सर्वकेशसमुदायस्य द्व्यङ्गुलमात्रं छेदनमुक्तं तद्विधिर्ग्रन्थान्तरे । सभर्तृका स्त्री शरीरमलापकर्षणस्नानं कृत्वा भर्त्रनुज्ञां गृहीत्वा देशकालौ स्मृत्वा मम जन्मप्रभृत्यद्ययावन्मनोवाक्कायकर्मभिर्ज्ञानतोऽज्ञानतश्च संभावितानां महापातकादीनां प्रकीर्णकान्तानां नवविधानां बहुविधानां सर्वेषां पापानां रहस्यकृतानां प्रकाशकृतानां सकृत्कृतानामभ्यस्तानां च तथा साभिलाषपरपुरुषनिरीक्षणसंभाषणसंभोगादिजनितपापानां रजस्वलावस्थाजनितसंपर्कादिपातकानां भर्तृमनोभङ्गाज्ञोल्लङ्घादिविविधपातकानां चापनोदार्थमस्मिन्म-

---

१ ग. °हः । मातापितामहीश्चैव तथैव प्रपितामही । मा° । २ ग. °त्सदिनव° ।

यागे गङ्गायमुनासरस्वतीत्रिवेणीसंगमे स्नानमहं करिष्ये । तत्राऽऽदौ भर्तु-र्दीर्घायुरारोग्यतासिद्ध्यर्थमखण्डितसौभाग्यावाप्त्यर्थं च त्रिवेण्यां वेणी-प्रदानं करिष्य इति संकल्प्य गङ्गादिपूजां कृत्वा, अग्रतो द्व्यङ्गुलमात्रां वेणीं कर्त्र्या कर्त्रितां कुङ्कुमादिचर्चितां रत्नसुवर्णाद्यलंकृतां वैणवपात्रे निधाय तत्पात्रमञ्जलौ गृहीत्वा भर्तारमवेक्षमाणा तं प्रार्थयेत् ।

अपराधसहस्राणि जातानि मम मोहतः ।
तत्सर्वं मे प्रसन्नेन मनसा क्षन्तुमर्हसि ॥
त्वत्प्रसादान्मया भोगाः सर्वे भुक्ताः सहस्रशः ।
आनीतोऽस्मिन्प्रयागाख्ये तीर्थे कामफलप्रदे ॥
गङ्गायमुनयोर्यत्र सरस्वत्याश्च संगमः ।
वेणीतिप्रथिता लोके भाग्यसौभाग्यवर्धिनी ॥
तत्र वेणीं प्रयच्छामि यद्याज्ञा स्वामिनो भवेत् ।

इत्युक्त्वा तथैव कुर्विति भर्तुराज्ञां गृहीत्वा

वेण्यां वेणीप्रदानेन सर्वं पापं प्रणश्यतु ।
जन्मान्तरेष्वपि सदा सौभाग्यं मम वर्धताम् ॥

इति मन्त्रेण त्रिवेणीसंगमे वेणीं निक्षिपेत् । भर्ता च—

सुमङ्गलीरियं वधूरिमां समेत पश्यत ।
सौभाग्यमस्यै दत्त्वायाथास्तं विपरेतन ॥

इति मन्त्रं पठेत् । इमं मन्त्रं विप्राः पठेयुरिति कौस्तुभे । ततः स्त्री स्नात्वा त्रिवेणीं पूजयित्वा तत्प्रीतये नानासौ*भाग्यद्रव्यवस्त्रकञ्चुकाभ-रणादियुतं वंशपात्रं दद्यात् । तत्र मन्त्रः—

वंशपात्रमिदं श्रेष्ठं वंशसौभाग्यवर्धनम् ।
दानानामुत्तमं दानमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

ततो वेणीदानपूर्णतासिद्ध्यर्थं ब्राह्मणान्दक्षिणया सुवासिनीः सौभा-ग्यद्रव्यकञ्चुक्यादिभिस्तोषयेत् । इति वेणीदानविधिः ।

अथ प्रत्यहं गङ्गाप्रार्थनामन्त्राः—

महापापादिपापं च नानायोनिषु यत्कृतम् ।
ज्ञानतोऽज्ञानतो वाऽपि द्रव्यलोभेन यत्कृतम् ॥

---

* ख. पुस्तके समासे—सिन्दूरं कङ्कुमं चैव ताम्बूलं च सपूगकम् । कण्ठसूत्रं तालपत्रं हरिद्रां चैव कंचुकीम् । सौभाग्याष्टकयुक्तानि दद्याच्छूर्पाणि षोडश ।

---

१ ग. °ता सा प्रया° । २ ग. मन्त्रः । म° ।

परद्रोहादिकं पापं सर्वदा यन्मया कृतम् ।
भूतं भावि वर्तमानमार्द्रं शुष्कं च यत्कृतम् ॥
एते वै सर्वपापौघा नश्यन्तु मम जाह्नवि ।

अर्घ्यमन्त्रस्तु-ब्रह्मकमण्डलूद्भूते गङ्गे त्रिपथगामिनि ।
त्रैलोक्यवन्दिते देवि गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते ॥

यमुनाप्रार्थनामन्त्रः—

आदित्यदुहिते दे(तर्दे)वि यमज्येष्ठे यशस्विनि ।
त्रैलोक्यवन्दिते पुण्ये पापं मे यमुने हर ॥
गतं पापं गतं दुःखं गतो मे पापसंचयः ।
निष्पापो यमुने देवि प्रसादात्तव नान्यथा ॥

यमुनार्घ्यमन्त्रः-आदित्यदुहिते दे(तर्दे)वि यमज्येष्ठे यशस्विनि ।
त्रैलोक्यवन्दिते देवि गृहा० ॥

अत्र स्नानकाले नाभिमात्रजले तिष्ठन्यमं तर्पयामीत्यादिचतुर्दशमन्त्रैर्यमतर्पणं कुर्यादिति विशेषः । स्वरस्वतीप्रार्थनामन्त्रः—

गङ्गायमुनयोर्मध्ये स्थिताऽसि त्वं सरस्वति ।
उद्धारार्थं तु लोकानां मामुद्धर भवार्णवात् ॥

सरस्वत्यर्घ्यमन्त्रः—

गङ्गायमुनयोर्मध्ये या च गुप्ता सरस्वती ।
त्रैलोक्यवन्दिते देवि गृहा० ॥ इति ।

अथ प्रसङ्गादस्थिप्रक्षेपविधिः ।

यावदस्थि मनुष्याणां गङ्गातोये च तिष्ठति ।
तावत्स देही स्वर्गस्थः कुरुतेऽमृतभोजनम् ॥
नरकस्थो दिवं याति स्वर्गस्थो मोक्षमाप्नुयात् ।
अन्तर्दशाहे यस्यास्थि गङ्गातोये निमज्जति ॥
न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात्कथंचन ।

इति पुराणोक्त्या गङ्गायामेवासौ विधिः । ब्रह्माण्डे तु तीर्थसामान्ये विहितः ।

ग्रन्थान्तरे—अस्तंगते गुरौ शुक्रे तथा मासे मलिम्लुचे ।
गङ्गायामस्थिनिक्षेपं न कुर्यादिति गौतमः ॥ इति ।

---

१ क. ख. °रार्थं तु । २ ग. °वेषु ति° । ३ ग. तीर्थान्तेऽपि वि° ।

तथा—पुत्रो वाऽप्यथवा भ्राता सपिण्डः शिष्य एव वा।
तीर्थप्रक्षेपणार्थाय अस्थिशुद्धिं समाचरेत्॥
सुमुहूर्ते शुभे वारे सुलग्ने विष्टिवर्जिते।
त्रिपादं ध्रुवनक्षत्रं धनिष्ठापञ्चकं तथा॥
गुरुभौमार्कवारांश्च त्यक्त्वा बाह्य(ब्राह्म)र्क्षसंयुते।
अस्थ्युद्धारं प्रकुर्वीत यथोक्तविधिना द्विजः॥ इति।

अथास्थिशुद्धिप्रयोगः। देशकालौ संकीर्त्यामुकगोत्रस्यामुकशर्मणोऽस्थ्नाममुकतीर्थे नयनाधिकारार्थमस्थिशुद्धिं करिष्य इति संकल्प्य सचैलं स्नात्वा यत्र तानि निखातानि भवेयुस्तां भुवं पञ्चगव्यैः प्रोक्षयेत्। तत्र मन्त्राः। गायत्र्या गोमूत्रेण। गन्धद्वारामिति गोमयेन। आप्यायस्वेति पयसा। दधिक्राव्ण इति दध्ना। शुक्रमसीत्याज्येन। देवस्य त्वा० हस्ताभ्यां प्रोक्षामीति कुशोदकेन। तत उपसर्पेति चतसृणां शङ्खः पितरस्त्रिष्टुप्। भूप्रार्थनखननमृदुद्धरणास्थिग्रहणेषु क्रमेण वि०। उपसर्प मातरमिति मन्त्रेण भूमिं प्रार्थ्य, उच्छ्वञ्चस्वेति खात्वा, उच्छ्वञ्चमानेति मृदमुद्धृत्य, उत्ते स्तभ्नामीत्यस्थिग्रहणं कृत्वा जलाशयमेत्य तानि प्रक्षाल्यास्थीनि स्पृष्ट्वा विधिना स्नायात्। ग्रन्थान्तरे त्वस्थीनि पुनः पुनः स्पृष्ट्वैवाष्टोत्तरशतवारं स्नायादित्युक्तम्। ततः स्पृष्ट्वैव पूर्वोक्तैः पञ्चगव्यमन्त्रैरस्थीनि पञ्चगव्यैः स्नापयेत्। तत एतोन्विन्द्रं स्तवामेति तृचेन शुद्धोदकेन प्रक्षाल्य सास्थिर्दशविधस्थानानि कुर्यात्। तत्र भस्मगोमयमृत्तिकास्नानानि यथोक्तविधिना कुर्यात्। अपि वा मा नस्तोक इति भस्मना गन्धद्वारामिति गोमयेन। स्योना पृथिवीति मृत्तिकया। ततः पञ्चगव्यमन्त्रैः पञ्चगव्यस्नानानि देवस्य त्वा० हस्ताभ्यां स्नामीति कुशोदकेन। आपो हि ष्ठेति तृचेन शुद्धोदकस्नानमिति। ततो वक्ष्यमाणमन्त्रैरस्थ्नां कुशैर्मार्जनं कुर्यात्। ते च मन्त्राः—अतो देवेति ऋक्। एतोन्विन्द्रमिति तृचम्। शुची वो हव्या इति तृचम्। अथ सूक्तानि। नतमंहो न०। इति वा इति मे म०। स्वादिष्ठया० वर्ग २। ममाग्ने वर्चो०। कद्रुद्राय०। इति शौनकीयादौ। ग्रन्थान्तरेऽन्येऽपि मन्त्रा उक्ताः। ते च—यदन्ति यच्चेति द्वादशर्चं सूक्तम्। पवमानः सुवर्जन इत्यनुवाकः। इमा रुद्राय तवसे० वर्ग २। आ ते पितर्मरुतां० वर्ग ३। इमा रुद्राय स्थिरधन्वने० वर्ग १। इति रुद्रसूक्तानि। तमु ष्टुहि यः०। आवो राजानं०। भुवनस्य

१ ग. °ष्ट्वैवं पू°। २ ग. °स्ताभ्यामिति।

पितरं० । त्र्यम्बकं० । इति रुद्रमन्त्रा इति । ततोऽस्थीन्यष्टगन्धेन यक्षकर्दमेन चानुलेपयेत् । अष्टगन्धं तु—

चन्दनागरुकर्पूरकस्तूरीरोचनं तथा ।
उशीरं केशरं चैव देवदार्वित्यनुक्रमात् ॥

रोचनं गोरोचनम् । उशीरं वालकम् । यक्षकर्दमश्च—

कर्पूरमगरुश्चैव कस्तूरी चन्दनं तथा ।
कक्कोलं च भवेदेभिः पञ्चभिर्यक्षकर्दमः ॥ इति ।

ततो गृहे देवतागारे जलाशये वाऽस्थीनि संपूज्य धूपैरुद्धूप्य नीराज्योपहारादि निवेदयेत् ।

ततो हिरण्यश्राद्धं कुर्यात् । तद्यथा—देशकालौ स्मृत्वाऽस्मत्पितुरमुकशर्मणोऽमुकगोत्रस्यास्थ्युद्धारशुद्धिनिमित्तमस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानाममुकशर्मणाममुकगोत्राणां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणां पार्वणेन विधिना हिरण्यश्राद्धं करिष्य इति संकल्प्य पूर्वोक्तहिरण्यश्राद्धविधिना श्राद्धं कुर्यात् । पुरूरवार्द्रवी देवी । अन्नेनाऽऽमान्नेन सक्तुभिर्वा पिण्डदानं श्राद्धान्ते तिलतर्पणं च कुर्यात् । अकृतसपिण्डीकरणस्य तु पूर्वोक्तप्रकारेणैकोद्दिष्टविधिना पित्रुद्देशेनैव श्राद्धं कुर्यादिति । तत आपो हि ष्ठेत्यादिभिरब्लिङ्गैर्मन्त्रैर्वारुणसूक्तैः पवमानसूक्तैः पुरुषसूक्तेन चास्थीनि मार्जयित्वा देशकालौ संकीर्त्यास्थिशुद्ध्यङ्गं हवनं करिष्य इति संकल्प्य स्थण्डिलेऽग्निं प्रतिष्ठाप्योदीरतामित्यष्टर्चेन सूक्तेनाष्टोत्तरशतं घृताक्ततिलाहुतीर्जुहुयात् । उदीरतां शङ्खः पितरस्त्रिष्टुप् । अस्थिशुद्ध्यङ्गहवने विनि० । तत्र त्रयोदशावृत्तिभिः प्रतिमन्त्रं हवनेन चतुरधिकशतमाहुतयो भवन्ति । अवशिष्टाश्चतस्र आहुतीरन्तिमेन मन्त्रेण मन्त्रावृत्त्या जुहुयात् । अपि वा सूक्तान्ते स्वाहाकारं कृत्वा सूक्तावृत्त्याऽष्टोत्तरशतमाहुतीर्जुहुयादिति । सर्वत्र पितृभ्य इदं न ममेति त्यागः । एवं होमं समाप्यास्थीनि ताम्रमये संपुटे निक्षिपेत् । उक्तं च—

सुवर्णं मौक्तिकं रौप्यं प्रवालं नीलकं तथा ।
एतानि पञ्च रत्नानि अस्थिमध्ये विनिक्षिपेत् ॥
कुशैरावृत्य सूत्रेण क्षौमेण परिवेष्टयेत् ।
अजिनं कम्बलं दर्भा गोकेशा भूर्जपत्रकम् ॥
शाणसूत्रं ताडपत्रं ताम्रपात्रं च वेष्टनम् । इति ।

---

१ ब. रौप्यं ।

ग्रन्थान्तरे तु पट्टवस्त्रकौशेयमाञ्जिष्ठश्वेतवस्त्रनेपालशाणपट्टशुद्धस्त्र-ग्भिश्च वेष्टनमुक्तम्।

एतन्मध्यस्थितास्थीनि न दुष्यन्त्यपवित्रकैः।
रजस्वलादिकाकादिस्पर्शेनोपहतानि वा॥
मार्गे वाहकदोषैश्च नोपहन्युः कदाचन। इति।

एवमुक्तप्रकारेण ताम्रसंपुटे प्रक्षिप्य तं वेष्टनास्थिगर्भं ताम्रसंपुटमादाय तीर्थं गच्छेत्। मार्गे विशेषः—

मार्गे संपुटमुत्तार्य शौचमाचमनं चरेत्।
स्नात्वा पाकादिकं कृत्वा भोजनादि समाचरेत्॥
देवान्पितॄन्समभ्यर्च्य गच्छेत्तीर्थं यथाविधि। इति।

काशीखण्डे च—

अस्पृष्टहीनजातिः सञ्शुचिष्मान्स्थण्डिलेशयः। इति।
अथ तीर्थं समासाद्य पार्वणं श्राद्धमाचरेत्।
पञ्चगव्यं समादाय वेष्टनान्यपहाय च।
क्षालयित्वा पञ्चगव्यैः प्रागुक्तैर्मन्त्रविस्तरैः॥
शुद्धवस्त्रे तीर्थजलैरस्थीनि क्षालयेत्पुनः।
अष्टोत्तरशतावृत्त्या मन्त्रैः केशवनामभिः॥
लेपयित्वा ततोऽस्थीनि गन्धैः पुष्पैः प्रपूजयेत्।
धूपैरुद्धूप्य नीराज्य नैवेद्यं घृतशर्कराम्॥
दत्त्वा हिरण्यवस्त्रादि गामेकां च पयस्विनीम्।
दक्षिणां स्वानुसारेण पुण्यलोकसमृद्धये॥

स्मृतिकौस्तुभादौ तु श्राद्धगोदानादेरनुक्तत्वाद्विकल्पः। देशकालौ स्मृत्वा मम पित्रादेरमुकशर्मणोऽमुकगोत्रस्य समस्तपापक्षयपूर्वकब्रह्मलोकावाप्तये प्रयागे त्रिवेणीतीर्थेऽमुकतीर्थे वाऽस्थिप्रक्षेपमहं करिष्य इति संकल्प्य श्राद्धपक्षे पूर्ववद्धिरण्यश्राद्धमास्थिप्रक्षेपनिमित्तं कृत्वा यथाशक्ति हिरण्यादि विप्रेभ्यो दत्त्वाऽस्थीनि शुद्धवस्त्रे पलाशपत्रपुटे वा संस्थाप्य पञ्चगव्यैः क्षालयित्वा गन्धादिभिरभ्यर्च्य हिरण्यफलमाल्यघृतमधुतिलैः सह मृत्पिण्डे निधाय दक्षिणां दिशमवेक्षमाणो नमोऽस्तु धर्मराजायेति वदन्। तीर्थे प्रविश्य नाभिमात्रे जले स्थित्वाऽ-

१ग. °न्मयस्थि°। २ ग. गर्भंताम्रसंपुटमादा°। ३ ग. °गन्धपु°। ४ ग. °क्षिणास्वानु°।

मुकशर्मणोऽमुकगोत्रस्यास्थीन्यस्मिन्नमुकतीर्थे प्रक्षिपामि स मे प्रीतो भवतु इत्युक्त्वा नग्नो भूत्वा द्वादशाक्षरेण मन्त्रेण जलेऽस्थीनि निक्षिप्योत्थाय भास्वन्तं सूर्यमवेक्ष्य तीरमागत्य ब्राह्मणाय यथाशक्ति रजतं दक्षिणां दद्यात्। अमुकगोत्रस्येत्याद्यन्ते कृतस्यास्थिप्रक्षेपस्य साङ्गतासिद्ध्यर्थमिदं रजतं चन्द्रदैवत्यं तुभ्यमहं संप्रददे। इति। दशाहाभ्यन्तरे तु संचयनानन्तरमेव पूर्वोक्तवेष्टनैरावेष्ट्य ताम्रपुटादौ निक्षिप्य तीर्थं गत्वा तत्र स्नानादिविधिना पूर्वोक्तप्रकारेण प्रक्षिपेदिति विशेषः। अस्थिप्रक्षेपे फलमुक्तं पुराणान्तरे—

एवमस्थीनि निक्षिप्य वंश्यस्य जनकस्य वा।
पुत्रारोग्यधनैश्वर्ययुक्तो भवति नान्यथा॥
दत्त्वा द्रव्यं वाहकाय पितॄणामनृणो भवेत्॥ इति।

स्मृतिकौस्तुभे तु पुराणवचनम्—

अस्थीनि मातापितृवंशजानि नयन्ति गङ्गामपि ये कदाचित्।
सद्बान्धवस्यापि दयाभिभूतास्तेषां च तीर्थानि फलप्रदानि॥ इति।

इत्यस्थिप्रक्षेपविधिः।

अथ प्रयागे वेण्यां देहत्यागेच्छायां देहत्यागविधिः। तत्र माघमासे देहत्यागान्मुक्तिः। तदुक्तं ब्राह्मे—

ध्यात्वा विष्णुपदाम्भोजं प्रयागे विष्णुतत्परः।
तनुं त्यजति वै माघे तस्य मुक्तिर्न संशयः॥ इति।

कालान्तरे देहत्यागात्स्वर्गप्राप्तिरिति पद्मपुराणे। तत्र यथाशक्ति सर्वप्रायश्चित्तं कृत्वा स्वीयश्राद्धाधिकार्यभावे स्मृतिकौस्तुभादावुक्तप्रकारेण जीवच्छ्राद्धं सपिण्डनान्तं विधाय यथाशक्ति ब्राह्मणेभ्यो गवादिदानानि दत्त्वा दीनानाथांश्च परितोष्य कृतोपवासः परेऽह्नि ब्राह्मणाज्ञां गृहीत्वा देशकालौ स्मृत्वा यथाकामं फलमुल्लिख्य मोक्षो मे भूयादितीच्छा चेन्ममानेकजन्मार्जिताशेषपापक्षयपूर्वकमोक्षप्राप्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थमस्मिन्प्रयागे त्रिवेणीसंज्ञके गङ्गायमुनासरस्वतीसंगमे देहत्यागं करिष्य इति संकल्प्य विप्रादीन्नमस्कृत्य पुण्यस्तोत्राणि नानानं वेत्यादिपुण्यसूक्तानि द्वादशाक्षरादिमन्त्रान्, इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति० सितासिते०इत्यादिमन्त्रांश्च पठित्वा मनोनिग्रहेण चित्तैकाग्र्यतया

---

१ ग. वंशस्य।

जीवपरमेश्वरयोरैक्यं भावयन्स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरत्रयातीतो ब्रह्मैवाहं सच्चिदानन्दस्वरूपः सर्वान्तर्यामी प्रकाशरूपोऽस्मीति दृढं भावयन्परमेश्वरस्य महाविष्णोः सच्चिदानन्दस्वरूपस्य विराड्रूपस्य सर्वलोकहृदयाम्बुजमध्यगतस्य परमहंसस्य पादाम्बुजं ध्यायन्नारायणेति नामोच्चारयञ्जलं प्रविशेत् । एवं भावयितुमशक्तश्चेन्मन्त्रमात्रं जपेत् । उक्तं च वामनपुराणे मानसिकस्नाने—

अच्युतोऽहमनन्तोऽहं गोविन्दोऽहमहं हरिः ।
आनन्दोऽहमशेषोऽहमजोऽहममृतोऽस्म्यहम् ॥
नित्योऽहं निर्विकल्पोऽहं निर्विकारोऽहमव्ययः ।
सच्चिदानन्दरूपोऽहं परिपूर्णोऽस्मि सर्वदा ॥
ब्रह्मैवाहं न संसारी मुक्तोऽहमिति भावयेत् ।
अशक्नुवन्भावयितुं वाक्यमेतत्सदाऽभ्यसेत् ॥

ततस्तस्य पुत्रादिरौर्ध्वदेहिकं कुर्यादिति संक्षेपः ।

इति वेण्यां देहत्यागविधिः ।

तीर्थे पुण्यक्षेत्रे च प्रतिग्रहनिषेधः पाद्मे—

न तीर्थे प्रतिगृह्णीयात्प्राणैः कण्ठगतैरपि ।
अपि कामातुरो जन्तुरेकां रक्षति मातरम् ॥
तथैव सर्वदा विप्रस्त्यजेत्तीर्थे प्रतिग्रहम् ।
तीर्थे प्रतिग्रहो यस्तु तीर्थविक्रय एव सः ॥
विक्रीतायां तु गङ्गायां विक्रीतः स्याज्जनार्दनः ।
जनार्दने तु विक्रीते विक्रीतं भुवनत्रयम् ॥
यस्तु लौल्याद्द्विजः क्षेत्रे प्रतिग्रहरुचिर्भवेत् ।
नैव तस्य परो लोको नायं लोको दुरात्मनः ॥

ब्रह्मपुराणे—प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्धस्तचतुष्टयम् ।
तत्र नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कदाचन ॥
न तत्र प्रतिगृह्णीयात्प्राणैः कण्ठगतैरपि ।

अत्र प्रवाहमिति जलावध्युपलक्षणम् । अत्र प्रसिद्धनदीषु गर्भे प्रतिग्रहनिषेधः । प्रसिद्धतरगण्डक्यादिनदीषु तीरेऽपि प्रतिग्रहनिषेधः । गङ्गायां तु क्षेत्रेऽपि । गर्भादिलक्षणमुक्तं दानधर्मे—

भाद्रशुक्लचतुर्दश्यां यावदाप्लवते जलम् ।
तावद्गर्भं विजानीयात्तदूर्ध्वं तीरमुच्यते ॥
सार्धं हस्तशतं यावद्गर्भतस्तीरमुच्यते ।
तीराद्गव्यूतिमात्रं तु परितः क्षेत्रमुच्यते ॥

गव्यूतिः क्रोशद्वयम् । गङ्गाक्षेत्रं तु योजनमात्रम् । एकयोजनविस्तीर्णं दिक्षु सीमा तटद्वयमिति भविष्यपुराणात् । अतिसंकटे प्रतिग्रहे निष्कृतिरुक्ता पाद्मे—

अथ चेत्प्रतिगृह्णीयाद्ब्राह्मणो वृत्तिकर्षितः ।
दशांशमर्जितं दद्यादेवं धर्मो न हीयते ॥ इति ।

अन्यत्र विस्तरः । प्रयागयात्रासमाप्तौ काशीयात्रां करिष्य इति संकल्पः । काश्यां गयायात्रां करिष्य इति संकल्पः । त्रिस्थलीयात्रां करिष्य इति सामान्यतः प्रयागादियात्राः करिष्य इति विशेषतो वा युगपत्संकल्पस्त्वेकप्रयोगविधेरभावान्न संघटत इति भट्टोजिदीक्षिताः । गयां गन्तुकामो घृतश्राद्धं कृत्वा यात्रासंकल्पं विधाय गणेशादीन्नत्वा श्राद्धशेषं घृतमादाय कार्पटीवेषं धृत्वा प्रस्थाय क्रोशादर्वाग्ग्रामान्तरं गत्वा श्राद्धशेषं भुक्त्वा तत्रैव वसेदिति विशेषः । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

उद्यतस्तु गयां गन्तुं श्राद्धं कृत्वा विधानतः ।
विधाय कार्पटीवेषं कृत्वा ग्रामं प्रदक्षिणम् ॥
ततो ग्रामान्तरं गत्वा श्राद्धशेषस्य भोजनम् ।
ततः प्रतिदिनं गच्छेत्प्रतिग्रहविवर्जितः ॥ इति ।

कार्पटीवेषधारणं च गमनकाल एव न तु संध्याभोजनादाविति बहवः । सदैव वेषधारणमिति केचित् । गयाश्राद्धमाहात्म्यं त्रिस्थलीसेतौ—

आत्मजो ह्यन्यजो वाऽपि गयाकूपे यदा तदा ।
यन्नाम्ना पातयेत्पिण्डं तं नयेद्ब्रह्म शाश्वतम् ॥

अत एव कौर्मे—गयाभिगमनं कर्तुं यः शक्तोऽपि न गच्छति ।
शोचन्ति पितरस्तस्य वृथा चास्य परिश्रमः ॥ इति ।

तस्माद्गयाकृत्यं पुत्रस्य नित्यम् । अतो यथाशक्त्यप्यनुष्ठेयम् । तत्रापि सकृत्करणमेव नित्यम् । तावतैव शास्त्रार्थसिद्धेः । आवृत्तिबोधकवीप्साद्यभावाच्च । चातुर्मास्यवत्पुनः करणे तु फलाधिक्यमिति त्रिस्थलीसेतुसारे ।

---

१ ग. सार्धद्वि ।

महालये गयाश्राद्धे मातापित्रोर्मृतेऽहनि।
कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं सुतः॥

अभिश्रवणनिषेधस्तु हेमाद्रौ—

वृद्धिश्राद्धे गयाश्राद्धे प्रीतिश्राद्धे तथैव च।
सपिण्डीकरणश्राद्धे न जपेत्पितृसूक्तकम्॥

वृद्धिश्राद्धे तु पितृसूक्तस्यैव निषेधः। तत्रान्यसूक्ताभिश्रवणविधानात्। संन्यासिना तु श्राद्धस्थलेषु दण्डस्य दर्शनमात्रं कार्यम्। न तु श्राद्धतर्पणादि। तदुक्तं वायवीये—

गयायां मुण्डपृष्ठे च कूपे यूपे वटे तथा।
दण्डं प्रदर्शयेद्भिक्षुः पितृभिः सह मुच्यते॥ इति।

जीवत्पितृको यदि प्रसङ्गेन गयां गच्छेत्तदा पितुः पित्रादीनां श्राद्धं कुर्यात्। जीवत्पितृको मृतमातृकश्चेन्मातृश्राद्धार्थं गयां नाभिगच्छेत्। प्रसङ्गेन गतश्चेन्मातृश्राद्धं कार्यमेवेति त्रिस्थलीसेतौ। प्रयागादित्रिस्थलीयात्रानुष्ठानादिविशेषास्त्रिस्थलीसेतौ काशीखण्डादौ च ज्ञेयाः। गौरवभयान्नेहोच्यन्ते। अथ गोदावरीप्रार्थनामन्त्रः—

नमो गङ्गे महागङ्गे महादेवस्य वल्लभे।
महति त्वां महादेवि गोदावरि नमोऽस्तु ते॥

अर्घ्यदानमन्त्रास्तु—

ब्रह्माद्रिशिखरोत्पन्ने त्रिकण्टकविराजिते।
गृहाणार्घ्यमिदं गङ्गे प्रसीद परमेश्वरि॥ १॥
त्र्यम्बकस्य जटोद्भूते गौतमस्याघनाशिनि।
गौतमप्रार्थिते देवि गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते॥ २॥
सर्वपापौघशमनी(नि) सुरासुरनमस्कृते।
सप्तधा सागरं यासि गृहाणा०॥ ३॥

सिंहस्थे गुरौ सिंहराशिगतबृहस्पतिमहापर्वनिमित्तमिति संकल्पवाक्योहः। कन्यागतबृहस्पतिमहापर्वनिमित्तमिति कन्यागते कृष्णायाम्। कृष्णाप्रार्थनामन्त्रः—

कृष्णे कृष्णाङ्गसंभूते जन्तूनां पापहारिणि।
नमस्ते सरितां श्रेष्ठे महापापं विनाशय॥
नमः कृष्णे महादेवि महादेवस्य वल्लभे।
महति त्वां महाभागे कृष्णावेणि नमोऽस्तु ते॥

अर्घ्यदानमन्त्राः—सह्याद्रिशिखरोत्पन्ने श्रीशैलोत्तुङ्गगामिनि ।
कृष्णावेणीति विख्याते गृहाणार्घ्यं० ॥ १ ॥
महाबलजटोद्भूते कृष्णे ह्युभयतोमुखी(खि) ।
वेदेन प्रार्थिते गङ्गे गृहाणार्घ्यं० ॥
दर्शनात्सर्वपापघ्नि स्पर्शनान्मोक्षदायिनि ।
स्नानेन मुक्तिदे पुण्ये गृहाणार्घ्यं० ॥ ३ ॥
मुण्डनं चोपवासश्च गौतम्यां सिंहगे गुरौ ।
कन्यागते तु कृष्णायां न तु तत्तीरवासिनाम् ॥

इत्यादयो विशेषा ग्रन्थान्तरतोऽनुसंधेयाः । सर्वत्रानुक्तौ गङ्गाप्रार्थनार्घ्यदानमन्त्राश्चेति ।

अथ समुद्रयात्राविधिः । तत्स्नानकाल उक्तः स्कान्दे—

पुनाति पर्वणि स्नानात्तर्पणैः सरितां पतिः ।
कदाचिदपि नैवात्र स्नानं कुर्यादपर्वणि ॥
विना मन्त्रं विना पर्व क्षुरकर्म विना नरैः ।
कुशाग्रेणापि तीर्थेशो न स्प्रष्टव्यो महोदधिः ॥

भारतेऽपि—अश्वत्थसागरौ सेव्यौ न स्प्रष्टव्यौ कदाचन ।
अश्वत्थं मन्दवारे तु सागरं पर्वणि स्पृशेत् ॥ इति ।

पर्वाणि तु—चतुर्दश्यष्टमी कृष्णा अमावास्या च पूर्णिमा ।
पर्वाण्येतानि चत्वारि रविसंक्रमणं तथा ॥ इति ।

एतानि नित्यानि । नैमित्तिकानि तु ग्रहणादीनि । क्वचित्स्थलविशेषेऽपर्वण्यपि स्नानमुक्तं प्रभासखण्डे—

पर्वकाले च संप्राप्ते नदीनां च समागमे ।
सेतुबन्धे तथा सिन्धौ तीर्थेष्वन्येषु संयुतः ॥
एवमादिषु तीर्थेषु मेध्यो भवति वारिधिः ।
न कालनियमस्तत्र समुद्रे स्नानमाचरेत् ॥

देवतासमीपे सरःसरित्संगमेषु समुद्रस्नानं सदा कार्यमिति प्रायश्चित्तेन्दुशेखरे । तत्रापि—

भृगुभौमदिने स्नानं नित्यमेव विवर्जयेत् ।
[*ग्रहणे रविवारे च पुत्रेप्सुर्नैतदाचरेत् ॥]

* इदमर्धं ग. पुस्तक एव ।

इति पुराणवचनाद्भौमशुक्रवासरयोः स्नानं निषिद्धम् । पर्वणि तु भृगुभौमदिनेऽपि स्नानं भवत्येवेति गम्यते । पर्वकाले च संप्राप्त इति पूर्वोक्तबलवत्तरवचनात् । परशुरामक्षेत्रे तु सर्वदैव स्नानादि कर्तव्यम् । अत्र नियामिका सह्याद्रिखण्डे परशुरामोक्तिः । सा च—

मत्क्षेत्रवासिभिः सर्वैर्नान्यैर्देशान्तरागतैः ।
त्वं सेव्यः सर्वदा सिन्धो स्नानपानावगाहनैः ॥
ये शापा ब्राह्मणैः पूर्वमस्पृश्याद्या महोदधे ।
दत्तास्ते न भविष्यन्ति चतुरशीतियोजने ॥
येऽत्र वासं करिष्यन्ति वर्णाः संकरजादयः ।
मुक्ता एव भविष्यन्ति मत्प्रसादान्न संशयः ॥ इति ।

समुद्रदर्शनादिमहिमोक्तः स्कन्दपुराणे सह्याद्रिखण्डे—

हन्त्यघं दर्शनादेव यद्दिवारात्रसंचितम् ।
स्पृष्टस्त्रिरात्रजं सम्यक्किल्बिषं निर्दहेत्सदा ॥
सप्ताहोरात्रजं हन्ति प्रोक्षणाद्भगवानघम् ।
पानेन पक्षजं पापं स्नानात्पक्षद्वयस्य च ॥
संगमे च तथाऽष्टम्यां पर्वस्नानाच्च वार्षिकम् ।
भानावनुदिते नित्यं यः स्नाति लवणोदधौ ॥
पूर्वोत्तरभवास्तेन पुरुषास्तर्पितास्त्रयः ।
दिवसस्यान्तसमये यः स्नाति लवणोदधौ ॥
कपिलायाः फलं तस्य दत्तायाः श्रोत्रिये ध्रुवम् ।
व्यतीपाते दिनच्छिद्रे अयने विषुवे तथा ॥
युगादौ तु नरः स्नात्वा विरजः स्यान्महोदधौ ।

दिनच्छिद्रलक्षणमाह दानकमलाकरे—

भृगुः—दिनच्छिद्रं तु कथितं तिथिकृत्योर्घटीद्वयम् ।
नागवेदपलोपेतं तद्वद्वे तत्त्वपलैर्युतम् ॥
पलैः षोडशभिर्युक्तं नाडिकात्रितयं युतेः ।
छेदादिसमयः प्रोक्तो दानेऽनन्तफलप्रदः ॥ इति ।

कृतिः करणम् । युतिर्योगः । तिथ्यादीनामादावन्ते चोक्तकालो दिनच्छिद्रमिति तत्रैव प्रपञ्चितम् ।

---

१ क. ख. °तु । तत्क्षेत्रवासिभिस्तु स° । २ ग. °र्वैरन्यैर्दे° ।

सामुद्रेण च तोयेन यस्तु देवादितर्पणम् ।
क्रियते येन येषां च तेषां स्यादुत्तमा गतिः ॥
सामुद्रेण च तोयेन यत्र नाद्यं हतं पयः ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥
आजन्मशतसाहस्रं यत्पापं समुपार्जितम् ।
भस्मी भवति तत्सर्वं क्षणात्स्नानान्महोदधौ ॥
भक्त्या यः कर्णमाधाय शृणुयाद्घोषमुत्तमम् ।
सामुद्रं पितरस्तस्य मोदन्ते सुचिरं दिवि ॥
दृष्ट्वा तदूर्मिसंघातं यस्तु तुष्येन्नमेन्नरः ।
यत्कासारोपसलिलं(!) चन्द्रलोकमवाप्नुयात् ॥ इति ।

दर्शनप्रकारस्तत्रैव—

आदौ दर्शनमन्विच्छन्गृह्णीयाच्छ्रीफलं मुदा ।
रत्नं पञ्चविधं पुष्पं ताम्बूलं च तदर्पयेत् ॥

अत्र श्रीफलशब्देन नालिकेरफलं गृह्यते । प्रार्थनादिमन्त्रांस्तु प्रयोगे वक्ष्यामः । अत्र मुण्डने विशेषः–

वृषभस्तत्र दातव्यः प्रवृत्ते क्षुरकर्मणि ।
प्रथमं स्नाति यः सिन्धौ तस्यायमुदितो विधिः ॥
ततः परं पूर्वविधिरब्धौ स्नाने प्रकीर्तितः ।

पूर्वविधिः क्षुरकर्म विनेत्यर्थः ।

पूर्वस्यां दिशि सुग्रीवं दक्षिणस्यां नलं स्मरेत् ।
प्रतीच्यां च स्मरेन्मैन्दमुदीच्यां शरभं स्मरेत् ॥
रामं च सीतया मध्ये लक्ष्मणं च बिभीषणम् ।
अङ्गदं च हनूमन्तं स्मृत्वा स्नायान्महोदधौ ॥

अत्र तर्पणमुक्तं स्कान्दे–

पिप्पलादं विकर्णं च कृतान्तं जीवकेश्वरम् ।
मन्युं च कालरात्रिं च निद्रां चाहर्गणेश्वरम् ॥
वशिष्ठं वामदेवं च पराशरमुमापतिम् ।
वाल्मीकिनं नारदं च वालखिल्यांस्तथैव च ॥
नलं नीलं गवाक्षं च गवयं गन्धमादनम् ।
जाम्बवन्तं हनूमन्तं सुग्रीवं चाङ्गदं तथा ॥

---

१ ग. °हतु । आ° । २ मै. 'सारा।° । ३ नारीकेलफ° ।

मैन्दं च द्विविदं चैव वृषभं शरभं तथा।
रामं च लक्ष्मणं चैव सीतां चैव यशस्विनीम्॥
एतांस्तु तर्पयेद्विद्वाञ्जलमध्ये विशेषतः॥ इति।
एताः संतर्प्य च तथा यमतर्पणमाचरेत्।
यमं च धर्मराजं च मृत्युं चैवान्तकं तथा॥
वैवस्वतं च कालं च सर्वभूतक्षयं तथा।
औदुम्बरं च दध्नं च नीलं च परमेष्ठिनम्॥
वृकोदरं च चित्रं च चित्रगुप्तं च तर्पयेत्॥ इति।

स्नानोत्तरं च पूजनमुक्तं सह्याद्रिखण्डे—

पश्चात्तु सागरं भक्त्या त्वावाहनपुरःसरम्।
पौरुषेणाथ सूक्तेन नाममन्त्रेण वा पुनः।
आसनं च तथा पाद्यमर्घ्यमाचमनं तथा॥
स्नानं वस्त्रं तथा यज्ञोपवीतं गन्धलेपनम्।
पुष्पैश्च विविधैर्नागचम्पकाद्यैः प्रपूजयेत्॥
धूपं दीपं च नैवेद्यं षड्रसैश्च समन्वितम्।
ताम्बूलं दक्षिणादानं नीराजनमथो परम्॥
प्रदक्षिणा नमस्काराः कर्तव्या भक्तिभावतः।
मन्त्रैर्वेदोद्भवैर्देया पुष्पाञ्जलिरतन्द्रितः॥
ततस्तु ब्राह्मणान्सप्त पूजयेद्भक्तिसंयुतः।
तेभ्यश्च दक्षिणां दद्याद्यथाविभवसारतः॥
अन्येभ्यो दक्षिणां दद्याद्ब्राह्मणेभ्यश्च भूयसीम्।
कर्मणः साधुगुण्यार्थं दोग्ध्रीं धेनुं सवत्सकाम्॥
स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरीमाचार्याय निवेदयेत्।
पितॄणां तु ततः कुर्याच्छ्राद्धं चैव यथाविधि॥
यथा श्राद्धं गयायां तु मोक्षदं सागरे तथा।
पितॄणां मोक्षकामोऽत्र श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः॥
यात्रायाः फलमन्विच्छन्ब्राह्मणान्भोजयेत्सुधीः।
दद्यात्सुवासिनीभ्यश्च कञ्चुकीकुङ्कुमादिकम्॥
तीर्थे प्राप्तस्तु यो विप्रो ब्रह्मणा सदृशः किल।
न परीक्षेदतो विप्रान्ब्राह्मणास्तीर्थदा यतः।
क्रोधलोभौ त्यजेदेवं विधिस्तीर्थस्य कीर्तितः॥ इति।

अयं विधिस्त्रिदिनसाध्यः । तदाह तत्रैव शौनकः—

प्राप्तेऽह्नि वपनं कुर्यादुपवासं च सागरम् ।
पूजयेत्परया प्रीत्या द्वितीये पितृतर्पणम् ॥
तृतीये तीर्थदेवानां तृप्तिदं कर्म वै चरेत् ॥ इति ।

तर्पणग्रहणं श्राद्धस्याप्युपलक्षणं ज्ञेयम् ।

अथ प्रयोगः । अत्रापि घृतश्राद्धादियात्राविधिः पूर्वोक्त एव । प्राप्तिदिने यानादि परित्यज्य पादचारी हस्ते पञ्च रत्नानि ताम्बूलं पुष्पाणि नालिकेरफलं गुञ्जाक्षतादि गृहीत्वा सागरं दृष्ट्वा रत्नादि समर्प्य साष्टाङ्गं प्रणमेत् ।

सागरः सर्वतीर्थेशः सर्वदा हरिवल्लभः ।
सर्वं हरतु मे पापं तीर्थराज नमोऽस्तु ते ॥ १ ॥
नमस्ते विश्वगुप्ताय नमो विष्णो अपां पते ।
नमो जलधिरूपाय नदीनां पतये नमः ॥ २ ॥
नमस्ते जगदाधार शङ्खचक्रगदाधर ।
देव देहि ममानुज्ञां तव तीर्थनिषेवणे ॥ ३ ॥

ततो यथाशक्ति प्रायश्चित्तं वपनं दन्तधावनं च पूर्ववत्कृत्वा स्नानार्थं पूर्ववन्महासंकल्पं कुर्यात् । तदशक्तौ संक्षेपतः कुर्यात् । यथा । अस्य श्रीमन्महाभगवतः सच्चिदानन्दरूपस्य श्रीमदादिनारायणस्याचिन्त्यापरिमितशक्त्या ध्रियमाणानां महाजलौघमध्ये परिभ्रममाणानामनेककोटिब्रह्माण्डानामेकतमेऽस्मिन्ब्रह्माण्डकरण्डे भूर्लोके भूमण्डले जम्बुद्वीपे भारते वर्षे भरतखण्डे दण्डकारण्ये भूमध्यरेखायाः पश्चिमदिग्भागे गोदावर्या दक्षिणदिग्भागे कावेर्या उत्तरदिग्भागे सह्याद्रेः पश्चिमदिग्भागे पश्चिममहोदधेः पूर्वतीरेऽस्मिञ्श्रीपरशुरामनिर्मिते पुण्यक्षेत्रे लवणोदधिसंनिधौ श्रीमदनेककोटिब्रह्माण्डघटनायासरोमविवरस्य विराड्रूपिणो भगवतो महापुरुषस्य शेषपर्यङ्कशायिनः श्रीविष्णोराज्ञया प्रवर्तमानस्य ब्रह्मणो द्वितीयपरार्धे श्वेतवाराहकल्पे वैवस्वतमन्वन्तरेऽष्टाविंशतितमे महायुगेऽस्मिन्वर्तमाने कलियुगे तत्प्रथमचरणे बौद्धावतारे शालिवाहनशके प्रमोदनामसंवत्सरे दक्षिणायने वर्षर्तौ भाद्रपदे मासि कृष्णपक्षेऽमावास्यायां पुण्यतिथौ भृगुवासर उत्तराफल्गुनीनक्षत्रे शुक्ल-

---

१ क. ख. °तवरा° ।

योगे नागकरणे कन्यास्थे सूर्ये कन्यास्थे चन्द्रे सिंहस्थे भौमे तुलास्थे बुधे वृषभस्थे बृहस्पतौ तुलास्थे शुक्रे वृश्चिकस्थे शनैश्चरे कन्यास्थे राहौ मीनस्थे केतावेवंगुणविशिष्टे पुण्यकालेऽमुकगोत्रस्यामुकनक्षत्रेऽमुकराशौ जातस्यामुकनामधेयस्य ममेह जन्मनि जन्मान्तरे च नानायोनिषु ज्ञानतोऽज्ञानतश्च बाल्यकौमारयौवनवार्धकेषु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थासु मनोवाक्कायकर्मभिः कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यैस्त्वक्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणवाक्पाणिपादपायूपस्थैः संभावितानां प्रकाशकृतब्रह्महत्यादिमहापातकानां रहस्यकृतानां महापातकानां महापातकसमपातकानां तत्संसर्गित्वाद्यतिपातकानां गोवधाद्युपपातकानां पिपीलिकावधादिलघुपातकानां मृगवधादिसंकरीकरणानां कृमिकीटवधादिमलिनीकरणानां निन्दितधनधान्यजीवनाद्यपात्रीकरणानां ब्राह्मणपीडनान्यस्त्रीगमनादिजातिभ्रंशकरणानां विहितकर्मत्यागादिप्रकीर्णकानां च सकृत्कृतानामभ्यस्तानामत्यन्तचिरकालनिरन्तराभ्यस्तानां महापातकादीनां प्रकीर्णकान्तानां नवविधानां बहुविधानां सर्वेषां पापानामपनोदार्थं श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं समुद्रस्नानकल्पोक्तफलावाप्तयेऽस्मिन्क्षारमहोदधौ स्नानमहं करिष्य इति संकल्प्य तीरस्थपाषाणमाधाराद्वालुकापिण्डं च गृहीत्वा

पिप्पलादसमुत्पन्ने कृत्ये लोकभयंकरे ।
पाषाणं ते मया दत्तमाहारार्थं प्रकल्प्यताम् ॥

इति मन्त्रेण तं पाषाणं वालुकापिण्डसहितं कृत्यायै समुद्रे निक्षिपेत् । ततः पूर्वोक्तप्रकारेण दशविधस्नानानि कृत्वा बद्धाञ्जलिः समुद्राभिमुखस्तिष्ठन्प्रार्थयेत् ।

त्वं राजा सर्वतीर्थानां त्वमेव जगतः पिता ।
याचितं देहि मे तीर्थं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
ॐ सागरस्वननिर्घोष दण्डहस्तासुरान्तक ।
जगत्स्रष्टर्जगन्मर्दिन्नमामि त्वां सुरेश्वर ॥
तीक्ष्णदंष्ट्र महाकाय क० मर्हसि ।
विश्वाची च घृताची च विश्वयोने विशांपते ।
सांनिध्यं कुरु देवेश सागरे लवणाम्भसि ॥
त्रितत्त्वात्मकमीशानं नमो विष्णुमुमापतिम् ।
सांनिध्यं कुरु मे देव सागरे लवणाम्भसि ॥

इत्युक्त्वा नाभिमात्रे जले स्थित्वा ॐ नमो देवदेवाय० प्रणाशिनी। प्रपद्ये वरुणं देव० ॐ हिरण्यशृङ्गं वरुणं प्रपद्ये० मर्षण:।

अग्निश्च योनिरनिलश्च देहो रेतोधा विष्णुरमृतस्य नाभिः।
एतद्ब्रुवन्पाण्डव सत्यवाक्यं ततोऽवगाहेत पतिं नदीनाम्॥

इति पठित्वा पूर्वस्यां दिशि सुग्रीवं दक्षिणस्यां नलं प्रतीच्यां मैन्दमुदीच्यां शरभं मध्ये श्रीरामं सीतां लक्ष्मणमङ्गदं बिभीषणं हनूमन्तं च स्मृत्वा त्रिवारमवगाह्य मार्जनादि कृत्वा पवित्रमन्त्रान्पठित्वाऽर्घ्याणि दद्यात्। तत्र मन्त्राः—

सर्वरत्नो भवाञ्श्रीमान्सर्वरत्नाकरो यतः।
सर्वरत्नप्रधान त्वं गृहाणार्घ्यं महोदधे॥ १॥
उदन्वन्सर्वतीर्थेश सर्वदा हरिवल्लभ।
इष्टं प्रकुरु भक्तानां गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते॥ २॥

नमः कमलनाभायेत्यादि पूर्ववत्। ततोऽघमर्षणादि पूर्ववत्स्नानविधिं कृत्वा नाभिमात्रे जले तिष्ठंस्तर्पणं कुर्यात्। तच्चेत्थम्। यज्ञोपवीती साक्षताभिरद्भिर्देवतीर्थेन तर्पयेत्। पिप्पलादं तर्पयामि १ विकर्णं[1] त० २ कृतान्तं त० ३ जीवकेश्वरं त० ४ मन्युं त० ५ कालरात्रिं त० ६ निद्रां त० ७ अहर्गणेश्वरं त० ८ वसिष्ठं त० ९ वामदेवं त० १० पराशरं त० ११ उमापतिं त० १२ वाल्मीकिनं त० १३ नारदं त० १४ वालखिल्यांस्त० १५ नलं त० १६ नीलं त० १७ गवाक्षं त० १८ गवयं त० १९ गन्धमादनं त० २० जाम्बवन्तं त० २१ हनूमन्तं त० २२ सुग्रीवं त० २३ अङ्गदं त० २४ मैन्दं त० २५ द्विविदं त० २६ वृषभं त० २७ शरभं त० २८ रामं त० २९ लक्ष्मणं त० ३० सीतां त० ३१ अथ यमतर्पणम्। यमं तर्पयामि १ धर्मराजं त० २ मृत्युं त० ३ अन्तकं त० ४ वैवस्वतं त० ५ कालं त० ६ सर्वभूतक्षयं त० ७ औदुम्बरं त० ८ दध्नं त० ९ नीलं त० १० परमेष्ठिनं त० ११ वृकोदरं त० १२ चित्रं त० १३ चित्रगुप्तं त० १४

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं यत्किंचित्सचराचरम्।
मया दत्तेन तोयेन तृप्तिमेवाभिगच्छतु॥

इति तर्पयित्वा पूर्ववत्स्नानाङ्गतर्पणं यक्ष्मतर्पणान्तं कृत्वा

१ म. क्षवकरं त०।

ज्ञानतोऽज्ञानतो वाऽपि यन्मया दुष्कृतं कृतम्।
तत्क्षमस्वाखिलं देव तीर्थराज नमोऽस्तु ते ॥

इति क्षमाप्य पितॄंस्तर्पयित्वा पुरुषसूक्तेन नाममन्त्रेण वा सागरं षोडशोपचारैः संपूज्य समुद्रादूर्मिर्मधुमाँ उ० इत्यादिसमुद्रलिङ्गकैक(र्क)-ऋमन्त्रैः समुद्राय वयुनाय सिन्धूनां पतये नमः। नदीनाꣳ सर्वासां पित्रे जुहुता विश्वकर्मणे विश्वाहा मर्त्यꣳ हविः। इमꣳ समुद्रꣳ शतधारमुत्सं व्यच्यमानं भुवनस्य मध्ये। घृतं दुहानामदितिं जनायाग्ने मा हिꣳसीः परमे व्योमन्। इत्यादियजुर्मन्त्रैश्च पुष्पाञ्जलिं दद्यात्। अस्मिन्दिन उपवासं कुर्यात्। इति प्रथमदिनकृत्यम्।

अपरेद्युः स्नानादि कृत्वाऽपराह्णे पूर्वोक्ततीर्थश्राद्धविधिना श्राद्धं कुर्यात्। इति द्वितीयदिनकृत्यम्।

तृतीयदिने स्नानादि कृत्वा समुद्रप्रीतये यथाशक्ति जपहोमदानादि कृत्वा महापूजां च कृत्वा तीरे सप्त ब्राह्मणान्सप्तसागररूपान्ध्याय-न्नुपवेश्य ॐ लवणसागराय नमः १ ॐ इक्षुसागराय नमः २ ॐ सुरासागराय० ३ ॐ सर्पिःसागराय० ४ ॐ दधिसागराय० ५ ॐ क्षीरसागराय० ६ ॐ स्वादुसागराय० ७ इतिक्रमेणाऽऽसनाद्युपचारैर-भ्यर्च्य वस्त्रालंकारादिभिर्भूषयित्वा यथाशक्ति प्रत्येकमामान्नानि दक्षि-णात्वेन हिरण्यं च दद्यात्। तत आचार्यं संपूज्य तस्मै यात्रायाः संपू-र्णफलावाप्तये दोग्ध्रीं सवत्सां स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरीमलंकृतां धेनुं दद्यात्। अशक्तौ तन्मूल्यं दत्त्वाऽन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यो भूयसीं दक्षिणां दत्त्वा यथा-शक्ति ब्राह्मणान्भोजयेदिति तृतीयदिनकृत्यम्।

आपत्तावेकस्मिन्नेव दिने सर्वं कुर्यात्। प्रत्यागत्य गृहप्रवेशे घृतश्राद्धं पूर्ववत्।

इति श्रीमच्चित्पावनकेळक० श्राद्धमञ्जर्यां समुद्रयात्राविधिः।

अथ प्रकीर्णकतीर्थधर्माः—

तर्पणं पितृदेवानां श्राद्धदानं सदक्षिणम्।
तीर्थे तीर्थे च गोदानं नियतः प्राकृतो विधिः ॥
विशिष्टख्यातलिङ्गेषु वृषदानं विधीयते।
स्नानं विलेपनं पूजां देवतानां समाचरेत् ॥

---

१ म. ॅकल्पप्रास।

ब्राह्मणानां भूमिदानं देवपूजाकराय च ।
सर्वत्र देवयात्रायां विधिरेष प्रवर्तते ॥
न तीर्थे पातकं कुर्यात्त्यजेत्तीर्थोपजीवनम् ।
तीर्थे प्रतिग्रहस्त्याज्यस्त्याज्यो धर्मस्य विक्रयः ॥
श्रौतस्मार्तक्रियां कर्तुं यो न शक्नोति मानवः ।
तेन तीर्थानि सेव्यानि व्रतानि च तपांसि च ॥

यात्रार्थं गतस्य तु साधारण्येन तीर्थे दिनत्रयं वास आवश्यक ऊर्ध्वं स्वैच्छिकः ।

अम्बुमध्ये गवां गोष्ठे तीर्थेष्वपि च पर्वसु ।
राहोर्दर्शनकाले च सूतकं नैव विद्यते ॥

इदं शीघ्रमन्यत्र गमनसंभावनायां दानादिविषये द्रष्टव्यमिति संक्षेपः ।

अथैकस्मिन्दिनेऽनेकश्राद्धसंपाते निर्णयः । तत्र समानदेशकालकर्तृदेवताप्रधानाङ्गधर्मकाणां तन्त्रेणानुष्ठानम् । तन्त्रं यथा—अमुकश्राद्धानि तन्त्रेण करिष्य इति संकल्प्य सर्वमनुष्ठानं सकृदेव कुर्यादिति । निमित्तं विना न श्राद्धावृत्तिः ।

श्राद्धं कृत्वा तु तस्यैव पुनः श्राद्धं न तद्दिने ।
नैमित्तिकं तु कर्तव्यं निमित्तानुक्रमादयम् ॥

इति जाबालिवचनात् । अत एव हेमाद्रिणा—अमायुगमन्वादिसंक्रान्तिश्राद्धानि तन्त्रेण करिष्य इति संकल्पवाक्यमुक्तम् । एवं युगादिमन्वादिसंक्रान्तिकाम्यार्धोदयाद्यलभ्ययोगाष्टकाश्राद्धानां पिण्डरहितानां कालदेवतादिसमानजातीयानां विवाहाद्यनन्तरपिण्डरहितस्य दर्शश्राद्धस्य च तन्त्रेणानुष्ठानं कर्तव्यम् । एतेषामपि कालभेदेन प्राप्तौ नैव समासः । पिण्डसहितानां काम्याष्टकादर्शादीनां च तन्त्रमेवेत्येकः पक्षः । अपरस्तु दर्शयुगादिमन्वादिसंक्रान्त्यादिश्राद्धानां समानजातीयानां विजातीयानां वा प्रसङ्ग एवोचित इति । प्रसङ्गो नाम संकल्पादौ महातन्त्रवतः सपिण्डकस्य श्राद्धस्यैवोल्लेखः । न प्रसङ्गिनः समानाल्पतन्त्रस्य पिण्डरहितस्य श्राद्धस्योल्लेखः । तस्य तत्रापि ध्यानमात्रं कर्तव्यम् । प्रसङ्गसिद्धिश्चोक्ता कालादर्शे—

नित्यदार्शिकयोश्चोदकुम्भमासिकयोरपि ।
दार्शिकस्य युगादेश्च दार्शिकालभ्ययोगयोः ॥

---

१ क. ख. एष्वपि । २ क. ख. °त्राभिध्या° ।

दार्शिकस्य तु मन्वादेः संपाते श्राद्धकर्मणः ।
प्रसङ्गादितरस्यापि सिद्धेरुत्तरमाचरेत् ॥ इति ।

इतरस्याल्पतन्त्रस्यापि सिद्धेरुत्तरं महातन्त्रमाचरेदित्यर्थः । माधवीये—काम्यतन्त्रेण नित्यस्य तन्त्रं श्राद्धस्य सिध्यतीति । देवताभेदे तु नैव प्रसङ्गसिद्धिर्नापि तन्त्रम् । तदुक्तं तत्रैव—

नित्यस्य चोदकुम्भस्य नित्यमासिकयोरपि ।
नित्यस्य चाऽऽब्दिकस्यापि दार्शिकाब्दिकयोरपि ॥
युगाद्याब्दिकयोश्चापि मन्वाद्याब्दिकयोरपि ।
प्रत्याब्दिकेषु चालभ्ययोगेषु विहितस्य च ॥
संपाते देवताभेदाच्छ्राद्धयुग्मं समाचरेत् ।
निमित्तानियतिश्चात्र पूर्वानुष्ठानकारणम् ॥ इति ।

श्राद्धसंपाते पाकस्य भेद एव । अशक्तौ केवलौदनमात्रभेदो वा । गृहदाहादिना युगपन्मरणे त्वेक एव पाकः । तदाह सिन्धौ भृगुः—

एककाले गतासूनां बहूनामथवा द्वयोः ।
तन्त्रेण श्रपणं कृत्वा कुर्याच्छ्राद्धं पृथक्पृथक् ॥ इति ।

अत्रापि मरणक्रमेण श्राद्धानि कर्तव्यानि । तदज्ञाने संबन्धक्रमेण । यद्येकः कर्ता द्वयोः पृथक्श्राद्धे कुर्यात्तदा पूर्वमृतस्याऽऽदौ कृत्वा स्नात्वा ततः पश्चान्मृतस्य पृथक्पाकेन कुर्यादिति कमलाकरः । एकस्मिन्दिने त्रयाणां श्राद्धं नैव कुर्यात् । तदाह सिन्धावाश्वलायनः—

नैकस्मिन्दिवसे श्राद्धं त्रयाणां कुत्रचिद्द्विजः ।
एकः कुर्यात्तथा प्राप्ते अन्यो भ्राता समाचरेत् ॥
भ्रातर्यविद्यमाने तु तत्परेऽह्नि समाचरेत् ।
अन्यथा श्राद्धहन्ता स्याच्छ्राद्धं संकरकृद्भवेत् ॥ इति ।

एकस्यां तिथौ मातापित्रोर्मरणे पूर्वं पितुः प्रत्याब्दिकं कृत्वा पश्चान्मातुरिति चन्द्रिकायाम् । हेमाद्रिमते मरणक्रमेणैव । वर्गद्वयस्य दर्शवत्तन्त्रेण श्राद्धं कुर्यादिति कमलाकरः । पौर्वापर्याज्ञाने तु पितुःपूर्वं कुर्यादिति हेमाद्रिः । सहगमने तु तिथ्येकत्वे तन्त्रेण प्रत्याब्दिकश्राद्धम् । तिथिभेदे तत्तत्तिथौ तत्तच्छ्राद्धमिति केचित् । अन्ये तु तस्याः पतिमरणेन मृतप्रायत्वात्तिथ्यन्तरे सहगमनेऽपि भर्तृतिथावेव तन्त्रेण श्राद्धमित्याहुः । अनेकनिमित्तप्राप्तौ निमित्तक्रमेण श्राद्धानि कर्तव्यानि । यथा

---

१ ख. °कर्मे° । २ क. ख. °च्छ्राद्धसं° । ३ ग. °मित्तःनुक्र° ।

दर्शे चेत्पितृक्षयाहस्तदा क्षयाहप्रयुक्तं श्राद्धं कृत्वा दार्शं कार्यम् । तदपि समाप्य ग्रहणं चेत्तन्निमित्तकमपि कृत्वा पुत्रजन्म यदि स्यात्तन्निमित्तकमपि कुर्वीत । एवं दर्शे प्रत्याब्दिकमहालयप्रसक्तावपि तथैव । तत्राऽऽदौ मध्याह्न एव सांवत्सरिकारम्भं कृत्वा ब्राह्मणविस्तारवर्जं महालयं कृत्वा पिण्डपितृयज्ञं कृत्वा सांकल्पविधिना दर्शश्राद्धं कुर्यात् । अन्यथाऽपराह्णे कर्मचतुष्टयासंभवात् । सति संभवे यथोक्तं कर्तव्यम् । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । पित्राऽपि बहूनामेकस्यां तिथौ मरणे संबन्धक्रमेण मरणक्रमेण वा पृथक्पृथक्श्राद्धानि कर्तव्यानि । पार्वणैकोद्दिष्टयोर्युगपत्प्रसक्तौ पूर्वमेकोद्दिष्टं कृत्वा पश्चात्पार्वणं कुर्यात् । तीर्थश्राद्धे यत्र काश्यादावेकस्मिन्महातीर्थेऽनेकान्यवान्तरतीर्थान्येकदिने गम्यन्ते तदैकस्मिन्नपि दिने तत्तत्तीर्थप्राप्तिनिमित्तकानि बहूनि श्राद्धानि निमित्तक्रमेण कार्याणि । उपवासमुण्डने तु सकृदेव । यत्र तु व्याप्यतीर्थावच्छेदेन श्राद्धकरणाद्व्यापकतीर्थश्राद्धमपि सिध्यति तत्र प्रतिनिमित्तं नाऽऽवृत्तिः । किं तु तन्त्रेणैव श्राद्धानां सिद्धिः । यथा—गङ्गावेणीप्रयागनिमित्तकानां गङ्गाकाशीमणिकर्णिकानिमित्तकानां चेत्यादि । तत्र काशीनिमित्तकं मणिकर्णिकानिमित्तकं च श्राद्धं तन्त्रेण करिष्य इति संकल्प्यैकमेव श्राद्धं कुर्यात् । यदा तु प्रत्यासन्नप्राक्काले गङ्गायामकृतश्राद्धस्तदा गङ्गाश्राद्धं चेत्यपि वदेत् । एवं प्रयागगयादावपि द्रष्टव्यम् । यदा त्वन्योद्देशेन तीर्थं याति तदा तत्पित्रादीनुद्दिश्याऽऽदौ श्राद्धं कृत्वा पश्चात्स्वपित्रुद्देश्यकं कुर्यादिति । श्राद्धसंपाते यादृशः श्राद्धानां प्रसङ्गस्तन्त्रं वा तेषां तर्पणेऽपि तथैव तन्त्रप्रसङ्गौ । श्राद्धावृत्तौ तु तर्पणस्याप्यावृत्तिरुक्तप्रकारेणाऽऽवृत्तावन्ते वेति दिक् ।

इति श्रीमच्चित्तपावनकेळक०श्राद्धमञ्जर्यां श्राद्धसंपाते निर्णयः ।

अथ श्राद्धविघ्ने निर्णयः । तत्र श्राद्धारम्भात्पूर्वमाशौचप्राप्तौ प्रत्याब्दिकमाशौचान्ते कर्तव्यम् । मासिकं तूत्तरेण सह । दर्शश्राद्धादीनां लोप एव । तत्राप्याशौचान्ते श्राद्धलोपप्रायश्चित्तार्थमुपवास इति कमलाकरः । श्राद्धारम्भोत्तरं कर्तुराशौचप्राप्तौ प्रारब्धं श्राद्धं समापनीयमेव । कर्मसमाप्तिपर्यन्तं कर्तुर्नाऽऽशौचम् । श्राद्धारम्भस्तु पाकारम्भ इत्येके । पाकसिद्धिरित्यन्ये । पाकप्रोक्षणमिति केचित् । विप्रनिमन्त्रण-

---

१ म. 'इदेभ्य' ।

मित्यपरे । अत्राऽऽचाराद्यवस्था । भोक्तुर्दोषोऽस्त्येवेति कमलाकरः । आशौचिनां गृहे श्राद्धभोजने यावत्कर्तुराशौचं तावद्भोक्तुराशौचम् । आशौचान्ते भोक्त्रा सांतपनं प्रायश्चित्तं कार्यमिति मार्कण्डेयः । मासमेकं व्रती भवेदिति शङ्खः । अज्ञानात्त्वेकरात्रमुपोष्य पञ्चगव्यं पिबेदिति च्छागलेयः । सर्वत्राभ्यासे द्विगुणमिति माधवीयादौ । विप्रस्य त्वाशौचप्राप्तौ निमन्त्रणोत्तरमाशौचाभाव इति कमलाकरः । इदमामश्राद्धपरमिति शुद्धिविवेकः । आसनदानोत्तरमाशौचाभाव इत्यन्ये । आवाहनोत्तरमित्यपरे । इदमेव युक्तमिति प्रतिभाति । देहे पितृषु तिष्ठत्सु नाऽऽशौचं विद्यते क्वचिदिति ब्राह्मोक्तेः । अस्मिन्पक्ष आसनावाहनोत्तरं भोक्तुराशौचप्राप्तौ विसर्जनपर्यन्तं नाऽऽशौचम् । आसनात्पूर्वमाशौचप्राप्तौ तत्स्थानेऽन्यं विप्रं निमन्त्र्य भोजयेत् । विप्रस्य भोजनसमये दातृगृहे तद्बान्धवादिमरणादौ शेषमुच्छिष्टमन्नं त्यक्त्वा परकीयशुद्धजलेनाऽऽचामेदिति हेमाद्रिः । केचित्प्रारब्धे श्राद्धे नाऽऽशौचमित्याहुस्तच्चिन्त्यम् ।

अथ कर्तुर्भार्यारजोदर्शने । तत्र दार्शिकयुगादिमन्वादिसंक्रान्तिवैधृतिव्यतीपाताद्यावश्यकानि आमेन कार्याणि । शुद्धपत्न्यन्तरसत्त्वेऽन्नेनैव । पञ्चमेऽहनि कार्याणीति कालादर्शे । तन्न युक्तमिति चन्द्रिकाकारः । पित्रोराब्दिकं तु तद्दिन एवान्नेन सपिण्डकं कार्यम् । मासिकेऽप्येवमेव । केचिद्भार्यान्तरसत्त्वे तद्दिन एव । एकभार्यस्तु पञ्चमेऽहनि कुर्यादित्याहुः । इदं कमलाकरादीनां नाभिमतम् । तन्मत एकभार्योऽपि तद्दिन एव कुर्यादिति । महालयश्राद्धानि पत्न्यां रजस्वलायां सत्यामप्यन्नेनैव कार्याणि । सकृन्महालयश्राद्धं तु स्नातायां पूर्वोक्तकालान्तरे कार्यम् । अष्टकाश्राद्धान्यारब्धानि चेदन्नेनैव । केचिन्मत उक्तान्यतमपक्षे सकृत्कार्याणि । काम्यानां लोप एव । नैमित्तिकान्यावश्यकानि त्वामेन कार्याणि । अनावश्यकानां लोपः । अपुत्रकस्य स्त्री श्राद्धकर्त्री सा यदि रजस्वला चेत्तदाऽऽब्दिकं पञ्चमेऽहनि कुर्यात् । मासिकं तूत्तरेण सह । सकृन्महालयश्राद्धं पूर्वोक्तकालान्तरे । दर्शादीनां लोप एवेत्यन्यत्र विस्तर इति दिक् ।

इति श्रीमच्चित्तपावनकेळकरोपाभिधमहादेवात्मजबापूभट्टविरचितायां श्राद्धमञ्जर्यां श्राद्धविघ्ने निर्णयः ।

अथ श्राद्धभोजन आमान्नादिश्राद्धीयद्रव्यप्रतिग्रहे च प्रायश्चित्तानि। तत्रान्तर्दशाहे यानि श्राद्धानि तानि नवश्राद्धसंज्ञानि। तत्राऽऽपदि कायम्। अनापदि चान्द्रायणम्। अनापदि नवश्राद्धेषु कामतो भुक्तवतो विप्रस्य संवत्सरपर्यन्तं भोजनात्प्राक्संहिताध्ययनमिति प्रायश्चित्तेन्दुशेखरे। एकादशाहे महैकोद्दिष्टे चान्द्रायणम्। अनापदि चान्द्रं कायं च। प्रायश्चित्तान्ते पुनः संस्कार इति हेमाद्रिः। द्वादशाह आद्य-मासिक ऊनमासिके च पादोनकायम्। अनापदि कायं पराकश्च। द्विमासिके त्रैपक्षिक ऊनषाण्मासिक ऊनाब्दे चार्धं प्राजापत्यम्। अनापदि पादोनम्। अतिकृच्छ्रो वा। त्रिमासादिसंवत्सरविमोक्षान्तेषु सपिण्डीकरणश्राद्धे चोपवासः। अनापदि कृच्छ्रः पादकृच्छ्रो वा। त्रिरात्रमुपवासः कृच्छ्रार्धं वा। प्राजापत्यमेव कृच्छ्रः। प्रथमाब्दिके द्वितीयाब्दिके तृतीयाब्दिके च पादोनकायम्। अनापदि चान्द्रम्। [1]एषु श्राद्धेषु भोजने दोष उक्तः काशिकायाम्—

मृतेऽहनि तु संप्राप्ते यावदब्दचतुष्टयम्।
बहिः श्राद्धं प्रकुर्वीत न कुर्याच्छ्राद्धभोजनम्॥
प्रथमेऽस्थीनि मज्जा च द्वितीये मांसभक्षणम्।
तृतीये रुधिरं प्रोक्तं श्राद्धं शुद्धं चतुर्थकम्॥ इति।

स्मृत्यन्तरे च—

सप्तत्रिंशच्च यो मासाञ्श्राद्धे भुङ्क्ते तु मोहतः।
स पङ्क्तिदूषितः पापी प्रेताशी च भवेत्तु सः॥ इति।

चतुर्थाब्दिकादौ षट् प्राणायामाः। नक्तं वा। दर्शे षट् प्राणायामाः। अनुक्तौ पार्वणश्राद्धे दर्शातिदेशात्षट् प्राणायामाः। सर्वेषु श्राद्धेषु दश कृत्वो गायत्र्याऽभिमन्त्रिता अपः पीत्वा संध्योपासनहोमादि [2]यन्नित्यकर्म तत्कुर्यादिति प्रागेवोक्तम्। एतदनुक्तप्रायश्चित्तश्राद्धपरमिति विज्ञानेश्वरः। काम्यनैमित्तिकश्राद्धेषु दोषाल्पत्वे दर्शवत्षट् प्राणायामाः। यस्मिञ्श्राद्धे भोक्तुर्दोषबाहुल्यं तत्र प्रायश्चित्तमपि तदनुसारेण कल्पनीयम्। उदाहरणं यथा निर्णयसिन्धावापस्तम्बः—

सूतके मृतके भुङ्क्ते गृहीते शशिभास्करे।
छायायां हस्तिनश्चैव न भूयः पुरुषो भवेत्॥ इति।

---

१ ग. एतेषु। २ क. ख. °मित्योचितं त°।

तत्र चान्द्रायणादि प्रायश्चित्तं कल्पनीयमिति । सर्वत्र मिताक्षरादावुक्तप्रकारेण यथोक्तं प्रायश्चित्तमाचरणीयम् । तदशक्तौ प्रायश्चित्तप्रतिनिधिं कुर्यात् । तत्र प्राजापत्यप्रत्याम्नायास्तु पयस्विनीधेनुदानम् । तदशक्तौ गोदानम् । तदभावे तन्मूल्यम् । धेनुमूल्यं गोरपेक्षया पञ्चगुणम् । अयुतगायत्रीजपः । गायत्र्या व्याहृतिभिर्वा सहस्रतिलहोमः । गायत्र्या शतद्वयं घृताहुतयः । संहितापारायणम् । प्राणायामशतद्वयम् । द्वादशविप्रभोजनम् । तीर्थोद्देशेन योजनगमनम् । रुद्रैकादशिनीजपः । शिरःशोषणपूर्वकद्वादश साङ्गानि स्नानानि । समुद्रगनदीस्नानम् । एतेषां प्राजापत्यप्रत्याम्नायानामन्यतमेन यथाधिकारं यथाशक्त्या(क्ति) प्रायश्चित्तमाचरणीयम् । काये पयस्विनीधेनुदानं प्रत्याम्नायः । अशक्तौ प्राजापत्यत्रयम् । पराके द्वे पञ्च तिस्रो वा धेनवः । अशक्तौ तन्मूल्यं वा । उपवासे षड्गुञ्जापरिमितरौप्यदानम् । अतिकृच्छ्रे धेनुद्वयम् । नक्तव्रते गुञ्जाद्वयपरिमितरौप्यदानं प्रतिनिधिरिति । पतितचाण्डालदुर्मरणादिमृतानां श्राद्धेषु द्विगुणं प्रायश्चित्तम् । गुरुद्रव्यार्थे श्राद्धभोजने प्रायश्चित्तार्धम् । जपशीलस्य निस्पृहस्य च तदर्धम् । क्षत्रियादिश्राद्धेषु द्वित्रिचतुर्गुणानि प्रायश्चित्तानि ज्ञेयानि । सर्वत्राभ्यासे द्विगुणं प्रायश्चित्तम् । आमहेमसंकल्पश्राद्धेषु तत्तदर्धानि प्रायश्चित्तानि । वृद्धौ प्राणायामत्रयं कृच्छ्रार्धं वा । सीमन्तनामकरणजातकर्मचूडाकर्माङ्गवृद्धिश्राद्धे सांतपनम् । सांतपने धेनुद्वयदानं प्रत्याम्नायः । अनापदि चान्द्रम । अन्यसंस्काराङ्गश्राद्धेषूपवासः । अनापदि त्रिरात्रमुपवासः । यतिर्व्रती ब्रह्मचारी चोक्तप्रायश्चित्तं कृत्वा त्रीनुपवासांस्त्रीन्प्राणायामान्घृतप्राशनं चाधिकं कृत्वा व्रतशेषं समापयेत् । अनापदि तु द्विगुणं प्रायश्चित्तं द्वादश प्राणायामाः पञ्चगव्याशनं चेति । इति श्राद्धभोजनादौ प्रायश्चित्तम् ।

निमन्त्रितो विप्रो यदि प्रमादादन्यत्र भोक्तुं गच्छेत्तदा त्रिरात्रमुपवासं कुर्यात् । प्रमादाभावे तु प्राजापत्यम् । भोजनसमये शूद्रान्त्यजादिदर्शने भोजनोत्तरमाचमनपूर्वकं प्राणायामत्रयं कुर्यात् । इति ।

अथ श्राद्धकर्ता यदि श्राद्धदिने दन्तधावनं कुर्यात्तदा शतवारं गायत्र्याऽभिमन्त्रितं जलं पिबेत् । ऋतौ भार्यागमन उपवासः । अनृतौ

---

१ ग. 'यस्वतीधे' । ३ क. ग. 'गुणत्रा' । ४ क. ख. 'रुपारथा' ।

प्राजापत्यम् । वाग्लोपे विष्णुस्मरणम् । श्राद्धकर्तुः श्राद्धभोक्तुश्चोक्तनियमलोपे दोषतारतम्यात्प्रायश्चित्तं कल्पनीयम् । दोषतारतम्यं च निर्णयसिन्धुहेमाद्र्यादिग्रन्थेभ्योऽवगन्तव्यम् । विस्तरभयान्नेहोच्यते । उक्तप्रायश्चित्ताभावे सामान्यं प्रायश्चित्तमाचरणीयम् । तत्रानादेशे शतगायत्रीजप इति प्रायश्चित्तेन्दुशेखरे । अत्रापि दोषबाहुल्ये जपबाहुल्यम् । मिताक्षरायां तु लघुदोषे त्वनादिष्टे प्राजापत्यं समाचरेदिति चतुर्विंशतिमतम् । तत्रैवोशनसा चोक्तम्—

यत्रोक्तं यत्र वा नोक्तमिह पातकनाशकम् ।
प्राजापत्येन कृच्छ्रेण शुध्यते नात्र संशयः ॥ इति ।

प्रजापतिश्चाऽऽह—प्रमादात्कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ।
स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥
प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्मात्मकानि वै ।
यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम् ॥ इति ।

अलमतिप्रसङ्गेन । श्राद्धाकरणे दोष उक्त आदित्यपुराणे—

न सन्ति पितरश्चेति कृत्वा मनसि यो नरः ।
श्राद्धं न कुरुते तत्र तस्य रक्तं पिबन्ति ते ॥ इति ।

सुमन्तुरपि—श्राद्धात्परतरं नान्यच्छ्रेयस्करमुदाहृतम् । इति ।

श्राद्धकर्तुः फलमुक्तं कूर्मपुराणे—

योऽनेन विधिना श्राद्धं कुर्याद्वै शान्तमानसः ।
व्यपेतकल्मषो नित्यं याति नाऽऽवर्तते पुनः ॥ इति ।

सर्वं शिवम् ।

इति श्रीमच्चित्तपावनकेळकरोपाभिधमहादेवात्मजबापूभट्टविरचितायां श्राद्धमञ्जर्यां प्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

क्षेत्रे भार्गवनिर्मितेऽम्बुधितटे राजापुरप्रान्तके
वाडग्रामसमीपवर्तिफणशीसंज्ञो लघुग्रामकः ।
तत्स्थः केळकरोपनामकमहादेवात्मजः शाण्डिलो
बापूभट्ट इमं प्रयोगमकरोत्तेनाच्युतः प्रीयताम् ॥ १ ॥
नामूलं लिखितं किंचित्क्वचिदप्यत्र पद्धतौ ।
धर्मशास्त्रनिबन्धादौ मूलवाक्यानि सन्ति च ॥ २ ॥
तानि दृष्ट्वा यथाज्ञानं निर्मिता श्राद्धमञ्जरी ।
कृपया शोधितव्येयं परोपकृतये बुधैः ॥ ३ ॥

विष्णोः प्रीतिकरा नित्यं तुलसीमञ्जरी यथा।
सदाऽस्तु विदुषां प्रीत्यै तथेयं भाट्टमञ्जरी ॥ ४ ॥
श्रीशालिवाहने शाके कराग्निमुनिभूमिते(१७३२)।
प्रमोदवत्सरे मार्गे मञ्जरीयं समापिता ॥ ५ ॥
यन्नामोच्चारणान्न्यूनं कर्म संपूर्णतां व्रजेत्।
तं नमामि महाविष्णुं शिवं च विमलेश्वरम् ॥ ६ ॥

इति श्रीमच्चित्तपावनकेळकरोपाभिधमहादेवात्मजबापुभट्टविरचिता भाट्टमञ्जरी समाप्ता ॥

—:*:—